

**UCHWAŁA NR XXXIV.286.2014
RADY GMINY GRĘBÓW**

z dnia 27 maja 2014 r.

w sprawie: przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2013 -2016

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt. 9, art.18 ust. 2 pkt. 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym / Dz. U. z 2013 roku Nr 594, z późn. zm./ w związku z art. 87 ust. 3 i 4 , ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami / Dz.U. Nr 162 poz. 1568 z późn. zm./. Rada Gminy uchwala co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2013 - 2016 zaopiniowany pozytywnie przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków z/s w Przemyślu, Delegatura w Tarnobrzegu, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Grębów.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego.

Przewodniczący Rady Gminy

Jerzy Drewniak

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY GRĘBÓW

Opracował:

dr Marek Florek

Grębów, 2013 r.

SPIS TREŚCI

1. Wprowadzenie	s. 4
1.1 Podstawa prawna opracowania.	s. 5
1.2 Uwarunkowania formalno – prawne oraz podział kompetencji w zakresie ochrony zabytków.	s. 7
1.3 Zabytki i ich ochrona w dokumentach programowych gminy.	s. 13
1.4 Zabytki i ich ochrona w krajowych i wojewódzkich dokumentach o charakterze pomocniczym	s. 14
2. Cele programu w świetle Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz.1568 z późn. zm.)	s. 30
3. Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Grębów	s. 31
3.1 Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o najwyższym znaczeniu dla gminy Grębów	s. 32
3.1.1. Zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony	s. 33
3.1.2. Zabytki nieruchome gminy Grębów w gminnej ewidencji zabytków.	s. 35
3.1.3. Ogólna charakterystyka zasobu.	s. 36
3.2. Zabytki ruchome.	s. 90
3.3. Zabytki archeologiczne.	s. 91
3.4. Krajobraz kulturowy.	s. 96
4. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego. Analiza szans i zagrożeń.	s. 97

5. Zadania.	s. 99
5.1. Ochrona dziedzictwa kulturowego i układów ruralistycznych na obszarach wiejskich.	s. 100
5.2. Opieka nad zabytkami nieruchomymi ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów charakterystycznych dla gminy i obszaru kulturowego, na którym lokalizowana jest gmina.	s. 101
5.3. Opieka nad zabytkami ruchomymi.	s. 103
5.4. Opieka nad zabytkami archeologicznymi.	s. 104
5.5. Opieka wartości niematerialnych.	s. 105
5.6. Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.	s. 106
5.6.1. Rozwój turystyki i działania promocyjne.	s. 106
5.6.2. Działania edukacyjne.	s. 106
6. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Grębów.	s. 107
7. Zasady oceny realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami	s. 108
8. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Grębów.	s. 109

Załącznik Nr 1

Wykaz zabytków architektury i budownictwa z terenu gminy Grębów, figurujących w gminnej ewidencji zabytków	s. 128
--	--------

Załącznik Nr 2

Spis stanowisk archeologicznych na terenie gminy Grębów, będących w rejestrze zabytków i ewidencji konserwatorskiej.	s. 132
--	--------

1. WPROWADZENIE

Program opieki nad zabytkami jest dokumentem o charakterze uzupełniającym w stosunku do innych akt w planowania gminnego (powinien posłużyć do aktualizacji obowiązującego Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy Grębów – pkt. Środowisko kulturowe).

Przedmiotem programu jest gmina Grębów, jako region administracyjny oraz miejsce lokalizacji zabytków objętych programem.

Głównym celem jest określenie zadań, jakie powinny być realizowane w zakresie będącym przedmiotem programu. Zadania te określone są dla wszystkich obiektów zabytkowych i całości problematyki nad zabytkami dla obszaru całej gminy. Program ma określić pewien stan idealny, do którego należy dążyć w zakresie opieki nad zabytkami – wskazywać zadania konieczne do wykonania, ale też sugerować sposoby ich realizacji.

Głównym założeniem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy. Program opieki nad zabytkami już z samej definicji w Ustawie jest dokumentem wymagającym cyklicznej aktualizacji, przy czym ten pierwszy opracowany na cztery lata (2013-2016) wydaje się kluczowy dla dalszych programów w tym zakresie, opierając się na szerokim rozpoznaniu złożonej problematyki konserwatorskiej. Wyznacza priorytetowe kierunki działań. Modyfikacja programu w przyszłości uwzględniac będzie nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki gospodarcze, społeczne i kulturowe, nowe kryteria oceny czy też aktualny stan zachowania zasobu oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

1.1. Podstawa prawna opracowania.

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Dz. U. z 17 września 2003 roku Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.)

Przy sporządzaniu programu wzięto pod uwagę również następujące akty prawne:

- ustawę z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (Dz. U. Nr 16, poz. 950, tekst jednolity z 12 października 2001 roku Dz. U. Nr 142, poz.1591)
- ustawę z dnia 27 kwietnia 2001 roku – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. Nr 62, poz. 627 i Nr 115, poz. 1229 z późn. zm.)
- ustawę z dnia 16 października 1991 roku o ochronie przyrody (Dz. U. z 2001 r. Nr 99, poz. 1079, Nr 100, poz. 1085, Nr 110, poz. 1189 i Nr 145, poz. 1623 z późn. zm.)
- ustawę z dnia 21 sierpnia 1997 o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2000 r. Nr 46, poz. 543 z późn. zm.)
- ustawę z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. Nr 8, poz. 717)
- ustawę z dnia 7 lipca 1994 roku – Prawo Budowlane (Dz. U. z 2000 r. Nr 106, poz. 1126, Nr 109, poz. 1157 i Nr 120, poz.1268 z późn. zm.)
- dokumenty programowe gminy:
 - Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Grębów, przyjęte przez uchwałą Nr XVIII/152/2001 Rady Gminy Grębów z dnia 7 czerwca 2001 roku.
 - Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Grębów na lata 2007 – 2015. Grębów 2007

- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego zabudowy jedno - rodzinnej w Jamnicy, przyjęty uchwałą Rady Gminy Grębów Nr XIII/105/08 z dnia 27 marca 2008 r.
- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego zabudowy jedno - rodzinnej „Krawce-Południe” w Krawcach, przyjęty uchwałą Rady Gminy Grębów Nr XIII/104/08 z dnia 27 marca 2008 r.
- Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego terenu górniczego „Jeziórko IV”, przyjęty uchwałą Rady Gminy Grębów Nr IV/23/99 z dnia 9 marca 1999 r., zmienionego uchwałą Nr VIII/63/2007 Rady Gminy w Grębowie z dnia 7 września 2007 r.

oraz pozycje o charakterze pomocniczym:

- Tezy do opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zatwierdzone przez Ministra Kultury Waldemara Dąbrowskiego, opracowane przez zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury pod kierunkiem prof. dr hab. Bogumiły Rouby.
- Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007 – 2020, przyjęta przez Sejmik Województwa Podkarpackiego dnia 20 października 2006 roku
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego, stanowiący załącznik do uchwały Nr XLVIII/552/02 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 30 sierpnia 2002 r.
- Strategia rozwoju turystyki dla Województwa Podkarpackiego na lata 2007 – 2013, opracowana przez PART S.A. Warszawa w październiku 2006 r.
- Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie Podkarpackim na lata 2010 – 2013, stanowiący Uchwały Nr XLIV/845/10 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 29 marca 2010 r.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2007 – 2013 z 06 listopada 2007 roku, przyjęty przez Zarząd Województwa

Podkarpackiego w dniu 15 grudnia 2009 roku w związku z decyzją nr K(2009) 8282 Komisji Europejskiej z dnia 27 października 2009 r. zmieniającą decyzję Komisji K (2007) 4560 w sprawie przyjęcia w ramach pomocy wspólnotowej programu operacyjnego Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego objętego celem „konwergencja” w regionie Podkarpackie w Polsce.

1. 2. Uwarunkowania formalno – prawne oraz podział kompetencji w zakresie ochrony zabytków.

W świetle **ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** opieka nad zabytkiem sprawowana jest przez właściciela lub posiadacza i polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku,
2. prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku,
3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie,
4. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości,
5. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ponadto ustawa definiuje m. in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony.

Bez względu na stan zachowania ochronie i opiece podlegają:

1. Zabytki nieruchome będące w szczególności:
 - a/ krajobrazami kulturowymi,
 - b/ układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,

- c/ dziełami architektury i budownictwa,
 - d/ dziełami budownictwa obronnego,
 - e/ obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f/ cmentarzami,
 - g/ parkami, ogrodami, i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h/ miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji,
2. Zabytki ruchome, będące w szczególności:
- a/ dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej
 - b/ kolekcjami, stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c/ numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d/ wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i urządzeniami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e/ materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 roku o bibliotekach (Dz. U. Nr 85, poz.539, z 1998 r. Nr 106, poz. 668, z 2001 r. Nr 129, poz. 1440, oraz z 2002 r. Nr 113, poz.984),
 - f/ instrumentami muzycznymi,
 - g/ wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h/ przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
3. Zabytki archeologiczne będące w szczególności:
- a/ pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

- b/ cmentarzyskami,
- c/ kurhanami,
- d/ relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej (art.6.1)

Ponadto ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej (art. 6.2).

Ustawa określa także sposób i formy ochrony zabytków. Są nimi:

1. wpis do rejestru zabytków,
2. uznanie za Pomnik Historii,
3. utworzenie parku kulturowego,
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego

Zgodnie z art. 16 ustawy:

1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

2. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, o których mowa w art. 17 ust. 1.

3. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy.

4. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem.

5. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związki gmin) na terenie których ten park ma być utworzony.

6. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

Zgodnie z art. 18:

1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji....studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

2. W ... planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

1/ uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,

2/ określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do najlepszego stanu,

3/ ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniając opiekę nad zabytkami.

W myśl art. 19:

1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się w szczególności ochronę:

1/ zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,

2/ innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,

3/ parków kulturowych.

2. W przypadku, gdy gmina posiada program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w Studium i planie, o których mowa w ust. 1,

3. W Studium i planie, o którym mowa w ust. 1 ustala się w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej, obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20 stanowi, że projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzenne - go województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

W art. 21 zapisano, że ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzenia programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Według art. 22 ust.4 wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy m. in.:

- sporządzenie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87),
- sporządzenie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, opracowanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 roku,

Szczegółowo określone obowiązki gminy w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których gmina jest właścicielem lub posiadaczem zawarte są w art. 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71, 72. w/w ustawy.

Wzmiankowany wyżej art. 87 ustawy określa obowiązek gminy dotyczący sporządzenia i uchwalenia gminnego programu opieki nad zabytkami:

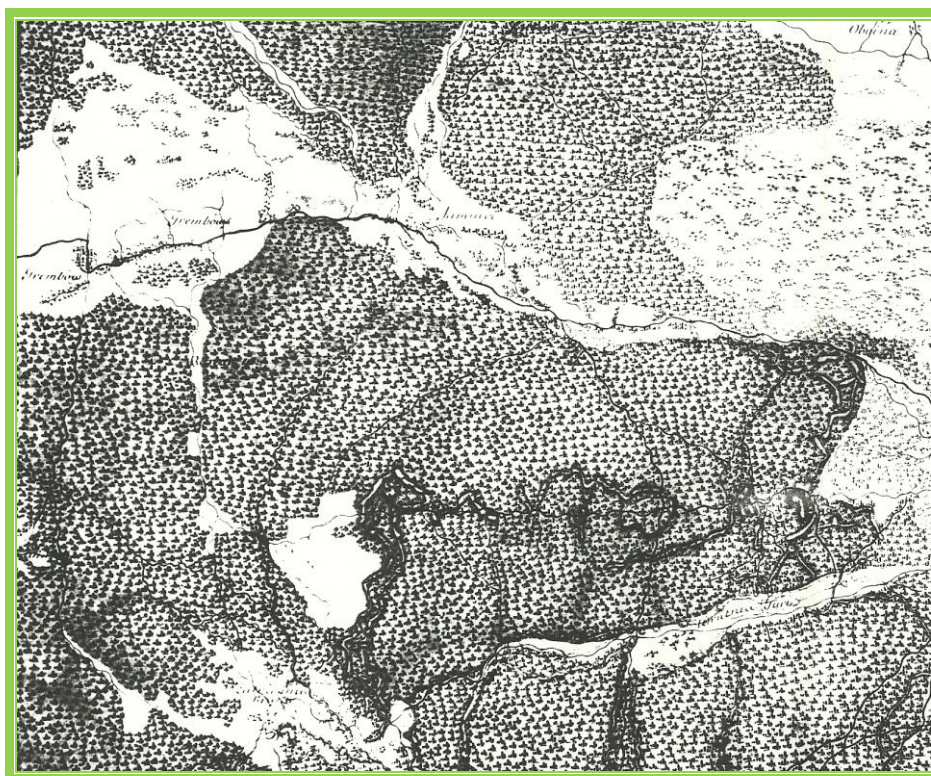
- program powinien być opracowany na okres 4 lat,
- program służy celom określonym w ustawie (wymienionym w rozdz. 2 niniejszego opracowania),
- program ogłoszony jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji programu wójt, burmistrz, prezydent miasta sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy.

Ustawa o samorządzie gminnym określa zadania własne gminy. W tym także te, które wprost lub pośrednio odnoszą się do ochrony zabytków.

Należą do nich zadania obejmujące m. in. następujące kwestie:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej,
- gminnych mostów, dróg, ulic, placów oraz organizacji ruchu drogowego,
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- kultury fizycznej i turystyki,
- zieleni gminnej i zadrzewień,
- cmentarzy gminnych,
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych,
- promocji gminy.

Mapy Królestwa Galicji i Lodomerii, tzw. Mapy Miega z lat 1779-1783

1. 3. Zabytki i ich ochrona w dokumentach programowych gminy.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Grębów zostało przyjęte przez Radę Gminy Grębów, uchwałą Nr XVIII/152/ 2001 z dnia 7 czerwca 2001 roku.

Określa ono politykę przestrzenną gminy i stanowi dokument w oparciu, o który koordynowane są działania związane z zagospodarowaniem terenów na obszarze gminy.

W części Studium (Uwarunkowania wynikające ze stanu i funkcjonowania środowiska kulturowego) określono zewnętrzne uwarunkowania wspomagające lub utrudniające osiągnięcie założonych celów rozwoju gminy. Problematyka ochrony wartości krajobrazu i środowiska kulturowego gminy Grębów opracowana została w nim w oparciu o metodę oraz według projektu standartowego studium tego typu, ustaloną w wyniku badań nad krajobrazem kulturowym przez prof. Janusza Bogdanowskiego. Powyższa metoda polega na wydzieleniu na badanym terenie, w oparciu o analizę jego walorów krajobrazowych, materiały źródłowe, publikacje naukowe i wszelkiego typu ewidencje oraz dokumentacje konserwatorskie, jednostek architektoniczno - krajobrazowych (JARK), obejmujących w miarę jednorodny teren, zbliżony pod względem wszelkich wartości szeroko pojmowanego krajobrazu - naturalnego i kulturowego. Na obszarze gminy wyróżniono 39 jednostek architektoniczno-krajobrazowych.

Część Studium pod nazwą *Polityka w zakresie ochrony środowiska kulturowego* określa kierunki działań konserwatorskich na terenie gminy, jakie można i należy podjąć w wyodrębnionych jednostkach architektoniczno-krajobrazowych. Określono również strefy ochrony konserwatorskiej wybranych JARK-ów.

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Grębów na lata 2007 – 2015 w punkcie **2.8.4 Kultura** wskazuje najważniejsze obszary działalności kulturalnej.

Należą do nich:

- gminne konkursy i przeglądy,
- współpraca z rodzimymi zespołami folklorystycznymi,
- organizowanie imprez plenerowych (dożynki, powitanie lata, itp.),
- propagowanie i promocja sztuki ludowej i rękodzieła artystycznego,
- kultywowanie starych tradycji i obrzędów.

Cel priorytetowy nr IV.2. „Poprawa stanu funkcjonowania sfery społecznej” omawianej Strategii wymienia kilka obiektów zabytkowych zlokalizowanych na terenie gminy, mianowicie: kościół św. Wojciecha i pałac Dolańskich w Grębowie. Jednocześnie stwierdza, że część z nich wymaga odnowy bądź rewitalizacji. Odnosi się to zwłaszcza do wymienionego wyżej pałacu Dolańskich.

Wyznaczono również szereg kierunków działań i przedsięwzięć a wśród nich m.in.:

- odnowa i rewitalizacja obiektów dziedzictwa kulturowego,
- dalsze wspieranie zespołów artystycznych i twórców kultury.

1.4. Zabytki i ich ochrona w krajowych i wojewódzkich dokumentach o charakterze pomocniczym.

Dokumentem pomocniczym o fundamentalnym znaczeniu kwestii ochrony zabytków w Polsce są **Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami**, opracowane przez zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury. W dokumencie tym czytamy: *Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki kulturalnej Państwa, są one, bowiem nie tylko śladem przeszłości, ale także cennym składnikiem kultury współczesnej, przyczyniającym się do kształtowania przyjaznego człowiekowi środowiska jego życia.(...) Ich zachowanie, ochrona i konserwacja jest działaniem ważnym w interesie publicznym ze względu na znaczenie zabytków w procesie edukacji, humanizacji społeczeństwa, jego kulturowej identyfikacji wreszcie także sfery ekonomii i gospodarki. Zadaniem głównym polityki państwa w dziedzinie ochrony zabytków jest stworzenie w najbliższych latach mechanizmów porządkujących tę sferę, dostosowujących ją do warunków gospodarki*

rynkowej zarówno poprzez niezbędne uzupełnienia i korekty legislacyjne, jak i poprzez zmiany organizacyjne, obejmujące konieczne rozszerzenie działań istniejących instytucji, aż po zmiany w strategii i organizacji ochrony. Te niezbędne, wprowadzone na drodze ewolucyjnej zmiany, powinny z jednej strony nie dopuścić do utracenia dotychczasowego bezcennego dorobku Polski dziedzinie ochrony, z drugiej umożliwić funkcjonowanie i rozwój tej dziedziny w Zjednoczonej Europie. Bardzo istotne jest przypomnienie podstawowych zasad konserwatorskich:

1. zasada *Primum non nocere*,
2. zasada maksymalnego poszanowanie oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
3. zasada minimalnej niezbędnej ingerencji,
4. zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
5. zasada czytelności i odróżnialności ingerencji,
6. zasada odwracalności metod i materiałów,
7. zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Zasady te dotyczą zarówno konserwatorów, pracowników urzędów, architektów, urbanistów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych – codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń.

Do opracowania Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęto następujące tezy:

1. Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami: stan zabytków nieruchomych, stan zabytków ruchomych, stan zabytków archeologicznych, stan zabytków techniki, pomniki historii i obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO, stan służb konserwatorskich, stan opieki nad zabytkami, stan uregulowań prawnych.
2. Działania o charakterze systemowym: powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa; wypracowanie strategii ochrony dziedzictwa i wprowadzenie jej do polityk sektorowych,

3. System finansowania: stworzenie sprawnego systemu ochrony i opieki konserwatorskiej,
4. Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania – ujednolicenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych,
5. Kształcenie i edukacja: kształcenie profilaktyczne, podyplomowe i system uznawalności wykształcenia, edukacja społeczeństwa, edukacja właścicieli i użytkowników,
6. Współpraca międzynarodowa: współpraca z instytucjami i organizacjami, współpraca na obszarze Europy Środkowej.

Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007–2020 w części I **DIAGNOZA PROSPEKTYWNA** punkcie 2 *Diagnoza sektorowo-przestrzenna kształtowania się procesu rozwoju regionu* podpunkcie 2.5.5 *Kultura* stwierdzono, że szczególnych nakładów wymaga ochrona zabytków kultury materialnej i dziedzictwa kultury, w tym prace konserwatorsko renowacyjne.

W części II **CELE STRATEGICZNE, PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ I PRZEDSIĘWZIĘCIA** w punkcie 3 *Gospodarka regionu* priorytet 4 *Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego województwa* w Kierunku działania 1: *Podniesienie konkurencyjności produktu turystycznego* stwierdzono, iż niezbędna jest modernizacja szlaków turystycznych, dalsza rewaloryzacja zabytkowych, a często unikatowych obiektów sakralnych i świeckich (w tym obiektów architektury pałacowo-zamkowej oraz budownictwa drewnianego) oraz starówek miejskich. Wparte zostaną przedsięwzięcia służące rozwojowi turystyki na terenach wiejskich oraz obowiązujących standardów ochrony przyrody.

W Kierunku 3: *Współpraca i współdziałanie podmiotów i instytucji związanych z turystyką*, w tym rozwijanie partnerstwa publiczno – prywatnego oraz służącego pozyskiwaniu środków z funduszy europejskich i innych zewnętrznych źródeł wspierających bezpośrednio lub pośrednio rozwój turystyki w/w priorytetu stwierdzono: *Realizacja ...*

przedsięwzięć służących rozwojowi turystyki wymaga współdziałania wielu podmiotów, których działalność może wpływać na ruch turystyczny. Są nimi samorządy lokalne, powiatowe i samorząd województwa, terenowa administracja rządowa, Wojewódzki Konserwator Zabytków i podległe mu jednostki państwowej służby ochrony zabytków, administratorzy wybranych obiektów zabytkowych..... i inne podmioty. Należy przyjąć ustalenie, że wojewódzkie programy obejmujące rozwój transportu, Rewaloryzację zabytków i ochronę dziedzictwa kulturowego oraz przyrodniczego, rozwój terenów wiejskich i inne związane z podróżami i usługami świadczonymi odwiedzającym, będą opiniowane przez specjalistów z zakresu turystyki.

W punkcie 5 Obszary wiejskie i rolnictwo w priorytecie 2 : Odnowa wsi i modernizacja przestrzeni wiejskiej w Kierunku działania 2: Zaspokajanie potrzeb społecznych i kulturalnych oraz zachowanie dziedzictwa kulturowego czytamy: Zaspokajanie potrzeb społecznych i kulturalnych mieszkańców wsi powinno być odpowiedzią na ich zaangażowanie w rozwój miejscowości. W ramach tego kierunku wspierane będą przedsięwzięcia służące właściwemu gospodarowaniu naturalnym dziedzictwem wsi. Powinny one być ukierunkowane na zachowanie walorów krajobrazu geograficznego i kulturowego, przejawiające się wykorzystaniem walorów przyrodniczych i krajobrazowych na potrzeby plenerów artystycznych, prowadzenie konkursów na innowacyjne formy zagospodarowania określonych terenów, tworzenia punktów kultywowania tradycji wiejskich w postaci skansenów, izb tradycji itp. Wspierane przedsięwzięcia powinny skupiać się również na upowszechnianiu regionalnego dziedzictwa kulturowego wsi poprzez kultywowanie tradycyjnych wartości, muzyki charakterystycznej dla danego regionu, tradycyjnych strojów, zawodów i potraw, eksponowania charakterystycznej architektury, miejsc historycznych i kulturowych. Niezmiernie ważnym zagadnieniem jest wspomaganie przedsięwzięć z zakresu projektów architektonicznych, nawiązujących do charakteru budownictwa regionalnego.

W punkcie 7 Kapitał społeczny w priorytecie 3: Rozwój kultury w kierunku działania 2: Kształtowanie kulturowej tożsamości regionalnej stwierdzono , że wzmacnianiu regionalnych więzi kulturowo – społecznych mieszkańców województwa podkarpackiego będą służyć:

- wspieranie pielęgnowania polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej,
- wspieranie udostępniania dorobku kultury w taki sposób, by stawał się podstawą kształcenia wrażliwości emocjonalnej człowieka, ułatwiał wartościowanie, trafne wybory estetyczne i etyczne, pobudzał i rozwijał aktywność i świadome uczestnictwo kulturalne.
- propagowanie wiedzy o regionie i „małych ojczyznach” – zwłaszcza wśród młodzieży szkolnej (organizacja wycieczek turystyczno-krajoznawczych, wyznaczanie „szlaków kulturowo - historycznych),
- promocja korzyści ze współpracy kulturalnej społeczności i władz w ramach regionu,
- ochrona dóbr kultury materialnej (w szczególności zabytków nieruchomych, tak architektury miejskiej i wiejskiej oraz zabytków ruchomych – wytworów sztuki czy rzemiosła),
- zachowanie innych wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń,
- wspieranie twórczości artystycznej o znaczeniu ogólnonarodowym, regionalnym i lokalnym, której źródła tkwią w dziedzictwie regionu,
- ochrona krajobrazu kulturowego wsi podkarpackiej i małych miast,

Silniej wspierane będzie i chronione dziedzictwo kultury zarówno tej o znaczeniu ogólnonarodowym, jak i regionalnym i lokalnym. Sprzyjać to powinno wytworzeniu się i wzmacnianiu poczucia tożsamości regionalnej.

W punkcie 8 Współpraca międzynarodowa w priorytecie 2: Współpraca na rzecz rozwoju turystyki, ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego w kierunku działania 2: Podejmowanie działań w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego stwierdzono, że: Nieodzowne jest ... podejmowanie działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego poprzez:

- inicjowanie i wspieranie wspólnych projektów badawczych, edukacyjnych i edytorskich prezentujących i upowszechniających dziedzictwo kulturowe,(programy edukacyjne, trasy turystyczne, imprezy folklorystyczne, festyny archeologiczne itp.)
- zagospodarowanie, popularyzację i promocję obiektów zabytkowych oraz ich wykorzystanie jako miejsc szczególnie atrakcyjnych turystycznie,
- realizację programu ochrony unikatowej drewnianej architektury sakralnej: rzymskokatolickiej, greckokatolickiej, i prawosławnej jako obiektów będących dla regionu i

pogranicza polsko – słowacko – ukraińskiego wyznacznikiem tożsamości kulturowej, specyficznym przykładem wielowiekowej linii rozwojowej tradycyjnych świątyń drewnianych, obiektów dokumentujących lokalną tożsamość religijno – kulturową,

- przygotowanie programu ochrony zabytkowych cmentarzy, ze szczególnym uwzględnieniem cmentarzy wojskowych z okresu I wojny światowej oraz kirkutów jako ważnych elementów dziedzictwa kulturowego,
- ochrona zabytkowego krajobrazu, głównie parków rezydencjonalnych w Polsce i na Ukrainie,
- ochrona zabytków ruchomych (wspieranie rozwoju pracowni konserwatorskich w muzeach, unowocześnienie metod gromadzenia, inwentaryzowania i opracowywania zbiorów, wspierania inwestycji remontowych w celu poprawy bezpieczeństwa zbiorów muzealnych),
- wspieranie folkloru oraz zanikających zawodów,
- publikowanie materiałów dokumentujących i popularyzujących dziedzictwo i krajobraz kulturowy.

Fragment mapy J. Leisgainga: Regna Galiciae et Lodomeriae z 1790 roku

W Strategii wyznaczono 8 celów strategicznych. Cel 6 – Wspieranie rozwoju gospodarczego regionu, wykorzystanie potencjału turystycznego i dziedzictwa kulturowego

oraz ochrona wartości przyrodniczo – krajobrazowych w priorytecie 2 wymienia: *Współpracę na rzecz rozwoju turystyki, ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego*. W jego ramach wyszczególnia m. in. Kierunek 2: *Podjęmowanie działań w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego z takimi działaniami jak:*

- *Działanie 1: Rozwój wymiany kulturalnej, realizacja wspólnych przedsięwzięć kulturalnych.*
- *Działanie 2: Podjęmowanie działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.*

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego, a właściwie zawarta w nim koncepcja ochrony dziedzictwa kulturowego, były wstępnie opiniowane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Autorzy planu podnoszą, iż województwo podkarpackie posiada liczne, zróżnicowane pod względem pochodzenia, form funkcjonalnych i architektonicznych zespoły i obiekty zabytkowe. Przyznając niekwestionowany prymat w kategorii zabytkowych układów urbanistycznych i ośrodków kulturotwórczych Rzeszowowi, Dębicy, Przemyślowi, Jarosławowi, Łańcutowi, Krosnu i Sanokowi, wymienia również kilka układów małomiasteczkowych, których rewitalizacja i uaktywnienie stwarza rezerwy do rozwoju turystyki kulturowej i agroturystyki (są to: Głogów Małopolski, Kalwaria Pałacowska, Pruchnik i Jaćmierz).

Kierunki polityki przestrzennej zawarte w tym planie zostały powiązane z określonymi w strategii rozwoju województwa polami strategicznymi, priorytetami, celami i kierunkami działań. Wśród nich trzecie pole strategiczne to *Kultura, turystyka i ochrona środowiska*. W ramach tego pola za priorytet przyjęto *Rozwój kultury i ochronę walorów przyrodniczych i krajobrazowych regionu jako warunek podniesienia konkurencyjności produktu turystycznego*. Za jeden z trzech przyjętych w jego ramach celów strategicznych uznano *wzbogacenie istniejących i kreowanie nowych produktów turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym i unikatowych wartościach przyrodniczo-kulturowych*. Jednym ze sposobów realizacji tego celu winna być *rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, wartości krajobrazowych i przyrodniczych oraz rozwój działalności kulturowej jako podstawy tworzenia produktu turystycznego*.

Ważne dla ochrony dziedzictwa kulturowego są przyjęte w *Planie* zasady, wśród których istotne znaczenie dla ochrony i opieki nad zabytkami mają przede wszystkim:

- *ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładu przestrzennego w obrębie dawnych układów urbanistycznych i obszarów proponowanych do ochrony krajobrazu kulturowego,*
- *przeznaczanie obszarów predysponowanych do ochrony przyrodniczej i krajobrazowej oraz obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe o różnym reżimie ochronnym, oparte o dokładne rozpoznanie zasobów, waloryzację terenu i określenie odporności środowiska na antropopresję,*
- *tworzenie spójnego systemu ekologicznego poprzez rozwój wielkoprzestrzennych obszarów ochrony środowiska naturalnego i kulturowego,*
- *promocja obszarów koncentracji walorów turystycznych, zespołów i obiektów zabytkowych w celu ich gospodarczego wykorzystania,*
- *zasada maksymalnej integracji działań na rzecz ochrony środowiska, w szczególności walorów krajobrazowych, przyrody, ochrony bioróżnorodności przyrody i krajobrazu kulturowego w sferze badawczej, społeczno-gospodarczej i ekonomicznej oraz w wojewódzkich programach sektorowych, na obszarach; transgranicznych i na obszarach stykowych z sąsiednimi województwami,*
- *ograniczanie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej oraz różnych form aktywności społecznej i gospodarczej na środowisko naturalne i kulturowe.*

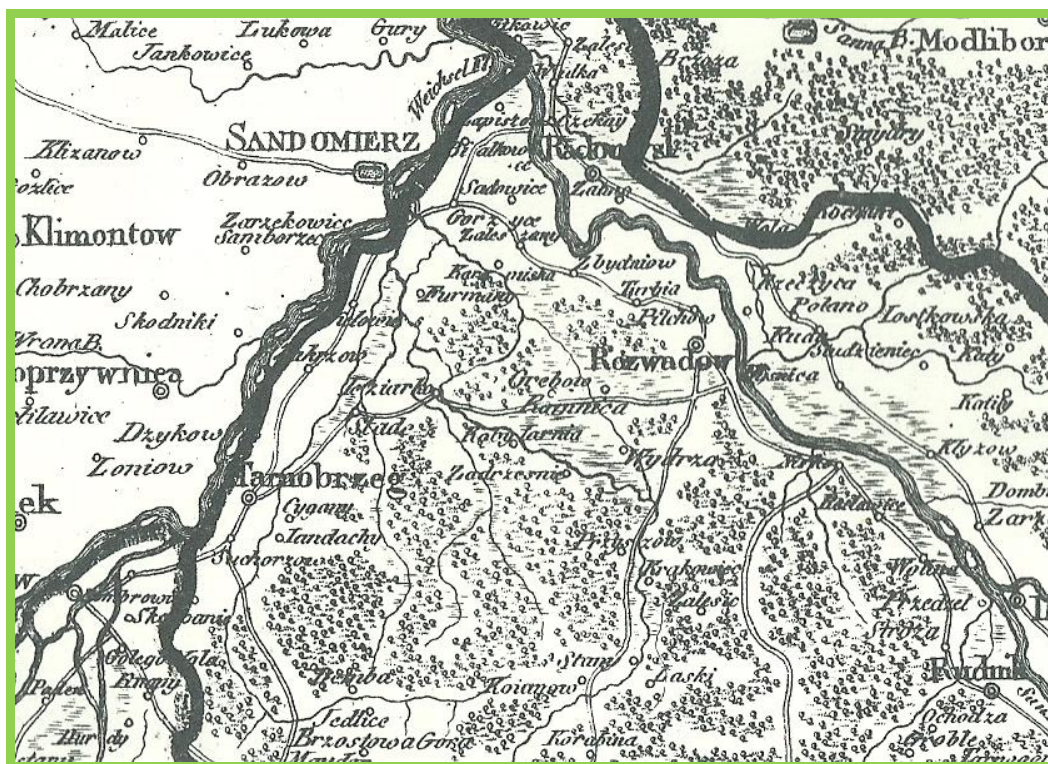
W *Planie* zawarto też *Ustalenia w zakresie ochrony, kształtowania i racjonalnego wykorzystania krajobrazu kulturowego*, w których określono i wymieniono m.in.: obszary szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, obszary rezerwatów kulturowych, obiekty zabytkowe i zespoły obiektów zabytkowych przewidziane do szczególnej ochrony i wykorzystania turystycznego (m. in. jako Pomniki Historii). Wskazano także na historyczne układy urbanistyczne przewidziane do szczególnej ochrony, obiekty i zespoły obiektów wymagające stałej ochrony konserwatorskiej, istniejące

i projektowane Szlaki kulturowe oraz określono zasady ochrony i zagospodarowania przestrzennego na obszarach szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, jak również zasady ochrony układów urbanistycznych objętych szczególną ochroną.

Wykonana metodą SWOT synteza uwarunkowań wśród mocnych i słabych stron województwa uwzględnia także problemy dotyczące dziedzictwa kulturowego.

Plan wskazuje także na konieczność wykonania studiów programowo - przestrzennych dla: wskazanych stref koncentracji walorów turystycznych, ochrony zabytkowej architektury drewnianej terenów pogranicza, projektowanych parków i rezerwatów kulturowych, projektowanych szlaków kulturowych, stref uzdrowiskowych. Opracowanie ww. studiów określone zostało jako zadanie władz województwa. Uznano także za konieczne sporządzenie przez inne jednostki samorządowe miejscowych planów rewaloryzacji, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego wybranych zabytkowych centrów miast historycznych oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów proponowanych Pomników Historii.

Fragment mapy Ost - Galizien. Wien 1803

W *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego* zawarto także wykaz działań i zadań, w ujęciu przedmiotowym i podmiotowym (między innymi w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego) których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych w *Planie* celów.

Kolejnym dokumentem wojewódzkim poruszającym problematykę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest *Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Podkarpackim na lata 2007-2013*. Zawarto w nim między innymi następujące kwestie związane bezpośrednio lub pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego:

I. Stworzenie ciekawej i unikalnej oferty turystycznej w oparciu o istniejący potencjał województwa podkarpackiego.

a) *Rozwój istniejących produktów turystycznych oraz przekształcanie atrakcji w produkty turystyczne.*

- rozwój i komercjalizacja istniejących produktów turystycznych
- dywersyfikacja usług turystycznych świadczonych przez podmioty i instytucje
- promocja idei „od waloru poprzez atrakcję do produktu”

b) *Rozwój nowych produktów turystycznych.*

- wdrożenie „Koncepcji produktów turystycznych dla województwa podkarpackiego” (stanowiącej integralną część niniejszej Strategii)
- opracowanie i wdrażanie *Programu Kreacji i Wdrażania Produktów Turystycznych* oraz wypracowanie mechanizmów stymulujących proces kreacji nowych produktów turystycznych
- wsparcie budowy marki produktów
- tworzenie i rozwój transgranicznych klastrów turystycznych
- rozwój produktów niszowych i specjalistycznych

II. Przygotowanie wysoko wykwalifikowanych kadr dla obsługi ruchu turystycznego, planowania oraz zarządzania rozwojem turystyki w region

a) *Doskonalenie kadr operacyjnych w usługach turystycznych i około turystycznych oraz kształtowanie postaw proturystycznych mieszkańców.*

- wprowadzenie zintegrowanego systemu szkoleń zawodowych dla kadr obsługujących ruch turystyczny
- realizacja programów szkoleniowych w sektorze usług okołoturystycznych
- wprowadzenie systemu efektywnych staży zawodowych
- wprowadzenie regionalnego systemu podnoszenia jakości
- kształtowanie postaw proturystycznych wśród mieszkańców

b) *Kształtowanie nowych kadr dla obsługi ruchu turystycznego.*

- realizacja programów szkoleniowych dla bezrobotnych i wykluczonych społecznie
- powstanie specjalistycznych centrów szkoleniowych
- dostosowanie systemu edukacji do potrzeb rynku pracy w turystyce oraz specyfiki oferty województwa

c) *Rozwój badań na rzecz kształtowania profesjonalnych kadr dla turystyki.*

- prowadzenie badań rynku pracy w turystyce i dystrybucja ich wyników
- prowadzenie badań potrzeb szkoleniowych wśród pracodawców i pracowników
- monitorowanie efektywności programów szkoleniowych

III. Zrównoważony rozwój i zarządzanie przestrzenią turystyczną

a) *Poprawa dostępności komunikacyjnej regionu oraz dostępności atrakcji i produktów turystycznych.*

- rozbudowa lotniska w Jasionce oraz lotnisk lokalnych

- ułatwienia w ruchu granicznym i zwiększenie ilości turystycznych przejść granicznych
- zwiększenie dostępności kolejowej i drogowej regionu oraz atrakcji turystycznych
- rozbudowa infrastruktury okołoturystycznej
- rozwój i równomierne rozmieszczenie infrastruktury usługowej

b) Rozwój infrastruktury turystycznej i paraturystycznej zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

- prowadzenie spójnej polityki przestrzennej
- równomierna rozbudowa infrastruktury noclegowej i gastronomicznej o zróżnicowanym standardzie
- rozbudowa infrastruktury rekreacyjnej, rozrywkowej i sportowej sprofilowanej na konkretnych odbiorców
- rozwój, utrzymywanie i zagospodarowywanie szlaków turystycznych
- rozbudowa infrastruktury turystycznej i paraturystycznej na obszarach chronionych i cennych przyrodniczo
- regionalizacja infrastruktury
- wykorzystanie walorów naturalnych i antropogenicznych województwa oraz ich zagospodarowanie
- zwiększenie dostępności województwa dla niepełnosprawnych oraz osób starszych

c) Ochrona środowiska naturalnego i krajobrazu kulturowego.

- stałe prowadzenie edukacji ekologicznej, podnoszenie jakości środowiska naturalnego
- estetyzacja krajobrazu
- równomierne rozłożenie ruchu turystycznego w regionie
- renowacja i zabezpieczenie obiektów o znacznej wartości kulturowej, rewitalizacja zabytkowych układów urbanistycznych

IV. Stworzenie zintegrowanego systemu marketingu i promocji województwa podkarpackiego w kraju i za granicą.

a) Kreacja wizerunku.

- opracowanie strategii marketingowej i promocyjnej dla województwa podkarpackiego
- stosowanie logo województwa zgodnie z katalogiem identyfikacji wizualnej

b) Rozwój regionalnego systemu informacji turystycznej.

- stworzenie i wdrożenie regionalnego analogowego systemu informacji turystycznej (IT)
- rozwijanie regionalnego cyfrowego systemu IT
- efektywne regionalny zarządzanie systemem IT

c) Rozwój badań marketingowych.

- stworzenie systemu badań marketingowych, prowadzenie ich i udostępnianie wyników

V. Stworzenie silnego otoczenia instytucjonalnego wspierającego rozwój turystyki

a) Wzmocnienie sektora samorządowego, pozarządowego i branży turystycznej.

- wsparcie zasobów ludzkich
- rozwijanie kontaktów międzynarodowych i międzyregionalnych
- stymulowanie rozwoju sektora pozarządowego i branży turystycznej
- wzmocnienie turystyki w strukturach jednostek samorządu terytorialnego

b) Rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego.

- realizacja projektów w formule PPP
- stymulowanie rozwoju inwestycji turystycznych

Podejmowanie działań w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego:

a) w zakresie działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego poprzez:

- inicjowanie i wspieranie wspólnych projektów badawczych, edukacyjnych i edytorskich prezentujących i upowszechniających dziedzictwo kulturowe, w tym pogranicza polsko - słowacko - ukraińskiego (programy edukacyjne, trasy turystyczne, imprezy folklorystyczne, festyny archeologiczne itp.)
- zagospodarowanie, popularyzację i promocję obiektów zabytkowych oraz ich wykorzystanie jako miejsc szczególnie atrakcyjnych turystycznie,
- realizację programu ochrony unikatowej drewnianej architektury sakralnej: rzymskokatolickiej, grekokatolickiej i prawosławnej jako obiektów będących dla regionu i pogranicza polsko - słowacko - ukraińskiego wyznacznikiem tożsamości kulturowej, specyficznym przykładem wielowiekowej linii rozwojowej tradycyjnych świątyń drewnianych, obiektów dokumentujących lokalną tożsamość religijno - kulturową
- przygotowanie propozycji obiektów do wpisania na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, w tym najcenniejszych obiektów cerkiewnej architektury drewnianej na pograniczu polsko - słowacko - ukraińskim
- przygotowanie programu ochrony zabytkowych cmentarzy, ze szczególnym uwzględnieniem cmentarzy wojskowych z okresu I wojny światowej oraz kirutów jako ważnych elementów dziedzictwa kulturowego
- ochronę zabytkowego krajobrazu, głównie parków rezydencjonalnych w Polsce i na Ukrainie,
- ochronę zabytków ruchomych (wspieranie rozwoju pracowni konserwatorskich w muzeach, unowocześnianie metod gromadzenia, inwentaryzowania i opracowywania zbiorów, wspieranie inwestycji remontowych w celu poprawy bezpieczeństwa zbiorów muzealnych),
- wspieranie folkloru oraz zanikających zawodów
- publikowanie materiałów dokumentujących i popularyzujących dziedzictwo

i krajobraz kulturowy.

Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien...

C.R. von Kummersberg, Wien 1855 (fragment)

Problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego porusza także opracowany w listopadzie 2010 roku przez Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Rzeszowie **Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010 – 2013**. Głównymi celami i zadaniami w/w Programu są:

- Zespolenie i koordynacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego
- Tworzenie parków kulturowych
- Rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych i ruralistycznych
- Ochrona obiektów o szczególnej wartości, sankcjonowanych wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO oraz Listę Pomników Historii

- Opieka nad zabytkami nieruchomymi, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów charakterystycznych dla województwa podkarpackiego
- Strategia ochrony dziedzictwa archeologicznego na obszarze województwa podkarpackiego
- Opieka nad zabytkami ruchomymi
- Ochrona kultury ludowej (w tym wartości niematerialnych)
- Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach
- Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego – rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.

Problematyka opieki nad zabytkami znalazła także swe miejsce w *Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2013* w celach szczegółowych:

- Poprawa jakości środowiska oraz zachowanie i ochrona zasobów przyrodniczych i wartości krajobrazowych
- Wspieranie rozwoju gospodarczego regionu, wykorzystanie potencjału turystycznego i dziedzictwa kulturowego oraz ochrona wartości przyrodniczo-krajobrazowych.

Stwierdzono, że *jeden ze strategicznych kierunków rozwoju województwa powinna stanowić gospodarka turystyczna - istotny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego, wynikający bezpośrednio z analizy potencjału zawartego w walorach turystycznych województwa, który należy w pełni wykorzystać w celu pobudzenia koniunktury gospodarczej w województwie. Zauważono, iż rozwój gospodarki turystycznej może bezpośrednio wspomagać działalność instytucji chroniących regionalne dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze.*

Ochrona zabytków uwzględniona została w Priorytecie 2. Celów szczegółowych: *Wzmocnienie i rozwój infrastruktury społecznej na poziomie regionalnym i lokalnym* jak Działanie 2.3. *Waloryzacja i rozwój kultury i dziedzictwa kulturowego.* W ramach tego

działania wskazano na następujące cele: *Ochrona i rewaloryzacja zabytkowych obiektów oraz miejsc pamięci narodowej o wysokiej wartości historycznej, a także placówek kultury oraz cykliczne organizowanie kameralnych i masowych imprez z wykorzystaniem tychże obiektów, tak by na stałe zafunkcjonowały w świadomości mieszkańców regionu przy równoczesnym ciągłym i intensywnym promowaniu Podkarpacia z jego atrakcjami w kraju i za granicą. Ochrona dziedzictwa kulturowego ruchomego poprzez jego konserwację i digitalizację. Modernizacja instytucji kultury.*

Jak zapisali autorzy Programu, województwo podkarpackie musi stać się regionem przyjaznym, sprawnym i chłonnym - społecznie i kulturowo, zachowując jednocześnie własne wartości i minimalizując negatywne skutki tendencji do uniwersalizacji. Walory Podkarpacia powinny stać się identyfikowalną częścią kultury narodowej.

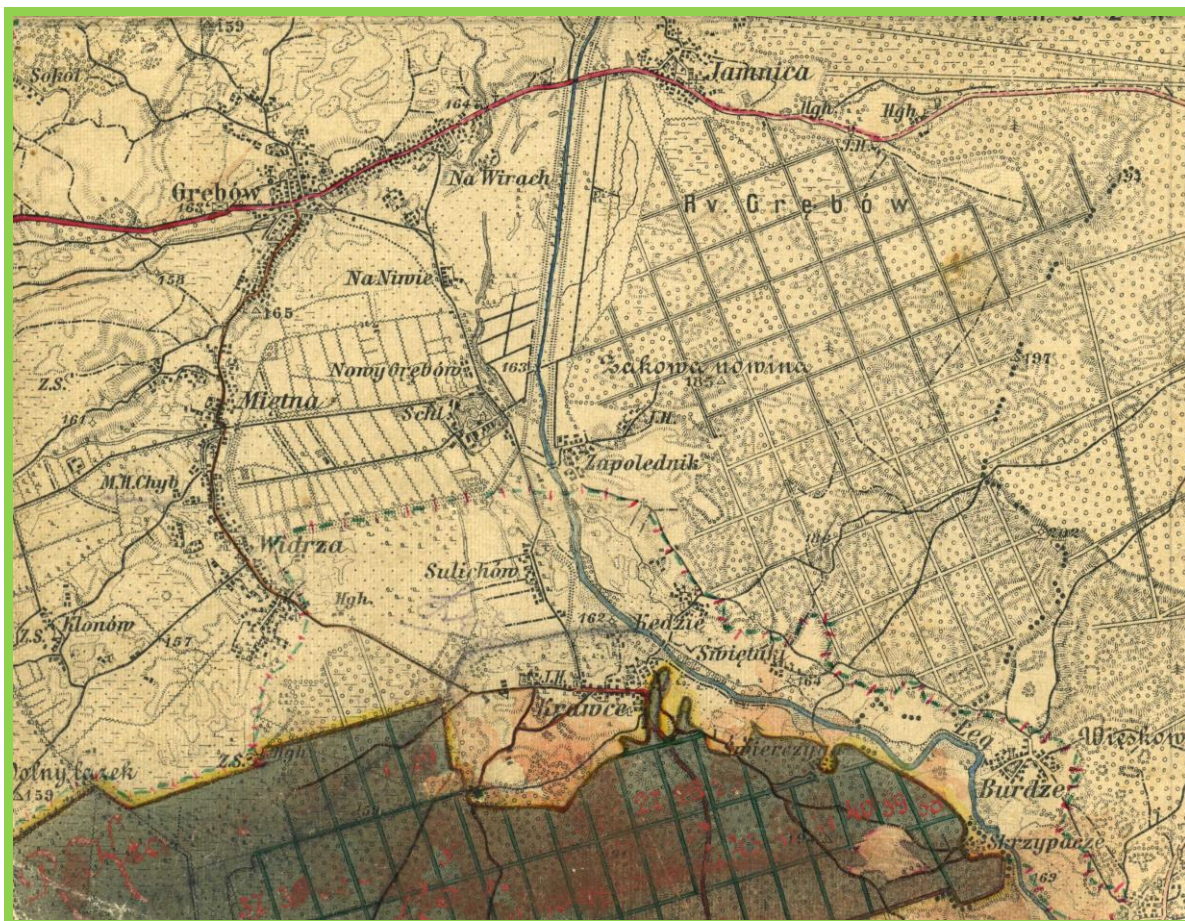
2. Cele programu w świetle Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ma na celu:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.
2. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,

6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystywaniem tych zabytków,
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Okolice Grębowa (fragment austriackiej mapy z 1914 r.)

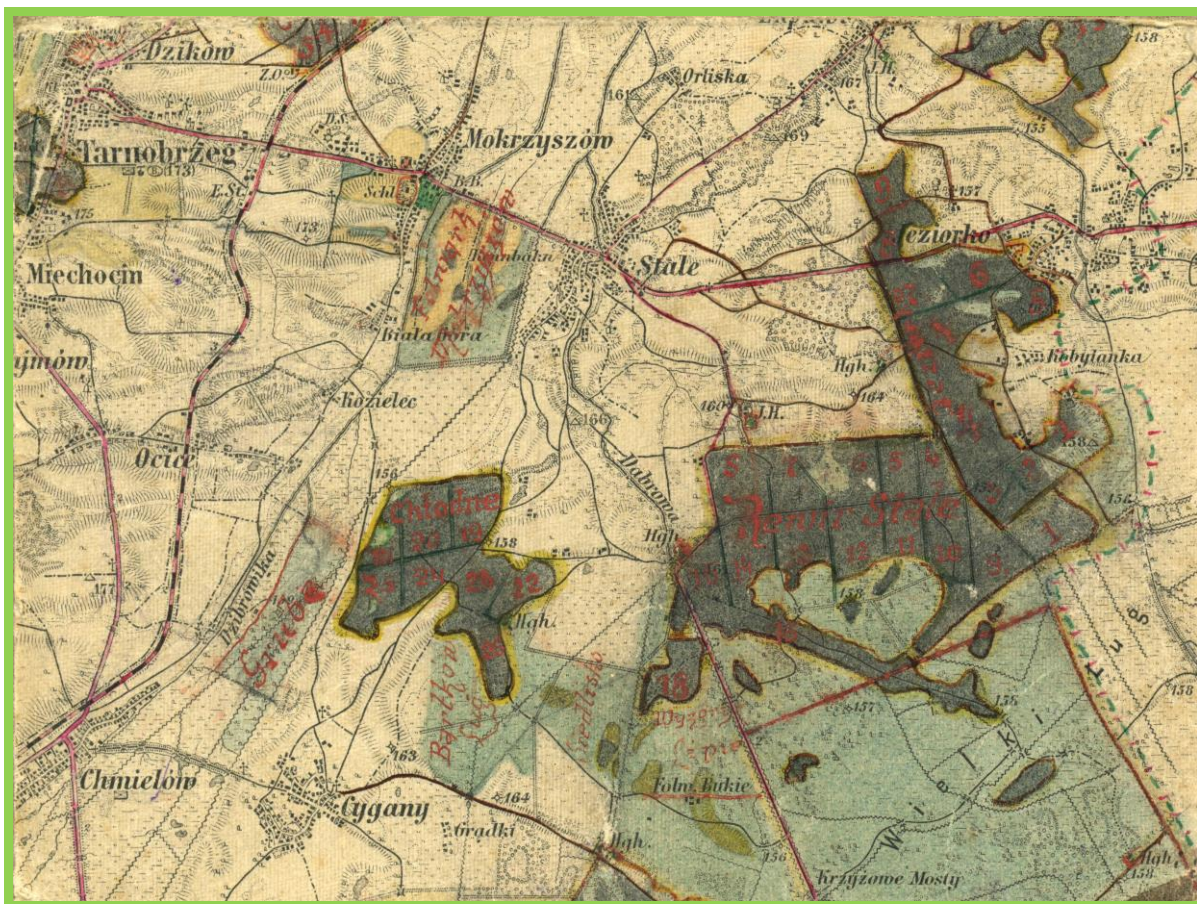
3. Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.

Scharakteryzowanie zasobu zabytków ma na celu określenie, co (przede wszystkim) należy chronić i czym należy się opiekować, a tym samym pomóc we właściwym rozłożeniu akcentów w programie opieki nad zabytkami.

3.1. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o najwyższym znaczeniu dla gminy Grębów.

Omówienie zabytków nieruchomych gminy Grębów podzielono na trzy zasadnicze części. W części pierwszej omówiono zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony określonymi w Ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, do jakich należą: uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego i ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Okolice Stalów i Jeziórka (fragment austriackiej mapy z 1914 r.)

W drugiej części omówiono zagadnienie ewidencji zabytków, do prowadzenia, której na mocy ustawy zobligowane są samorzady gminne.

W ostatniej, trzeciej części, omówiono całość zasobu zabytków nieruchomych z terenu gminy Grębów.

Należy również podkreślić, iż te obiekty zabytkowe, które uwzględnione są w ewidencji zabytków, a nie figurują w rejestrze zabytków lub nie bierze ich pod uwagę miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, nie są prawnie chronione.

Uwzględnienie ich wyłącznie w ewidencji ma charakter informacyjny, pomocny przy określaniu i ocenianiu zasobu obiektów zabytkowych na określonym terytorium oraz przy opracowywaniu programów opieki nad zabytkami.

Przed przystąpieniem do omówienia podstawowych form ochrony obiektów zabytkowych należy także zaznaczyć, iż na terenie gminy Grębów nie występują obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO, nie ma też zabytków, które byłyby uznane za pomnik historii.

3.1.1. Zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony.

Park kulturowy.

Park kulturowy to nowa forma ochrony zabytków, wprowadzona na mocy Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Park Kulturowy powołuje mocą uchwały, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, rada gminy (lub rady gmin, jeśli obszar parku znajduje się na terenie kilku gmin).

Utworzenie parku kulturowego ma na celu ochronę krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Do chwili obecnej na terenie gminy Grębów nie został utworzony żaden park kulturowy.

Rejestr zabytków.

Rejestr zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Dla województwa podkarpackiego jest nim Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków, mający swą siedzibę w Przemyślu, dysponujący delegaturami w Krośnie, Rzeszowie i Tarnobrzegu. Wpis do rejestru zabytków odbywa się na mocy decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków, wydanej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub posiadacza wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W tym samym trybie do rejestru może być wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru oraz nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

Wedle stanu obecnego na terenie gminy Grębów znajdują się następujące obiekty i zespoły obiektów wpisane do rejestru zabytków nieruchomych:

- **Grębów** – zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha Biskupa z lat 1912-1922 , nr rejestru **A – 530** z dnia 18. 04. 1991 roku
- **Grębów** – kaplica na cmentarzu parafialnym z 1876 roku, nr rejestru **A – 610** z dnia 19. 10. 1989 roku
- **Grębów**– zespół pałacowo-parkowy Dolańskich z XIX wieku, nr rejestru **A – 88** z dnia 20. 05. 1977 roku
- **Stale** – kapliczka przydrożna z 1872 roku, nr rejestru **A – 192** z dnia 28. 02. 2007 roku
- **Wydrza** – cmentarz wojenny z 1915 roku, nr rejestru **A – 402** z dnia 19. 10. 1989 roku

W rejestrze zabytków archeologicznych z terenu gminy Grębów figurują następujące stanowiska archeologiczne:

- **Grębów** – osada neolityczna i cmentarzysko kultury łużyckiej /st.1/, nr rejestru **A – 511** z dnia 17. 12. 1969 roku
- **Grębów** –cmentarzysko kultury łużyckiej /st. 2/, nr rejestru **A – 542** z dnia 28. 12. 1969 roku

- **Żupawa** – cmentarzysko kultury łużyckiej /st.1/,
nr rejestru **A – 410** z dnia 11. 12. 1968 roku

Ochrona ustalona w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Według obecnego stanu gmina Grębów posiada trzy opracowane i obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

Zarówno w **Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego zabudowy jednorodzinnej w Jamnicy**, przyjętym uchwałą Rady Gminy Grębów Nr XIII/105/08 z dnia 27 marca 2008 r. jak i **Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego zabudowy jednorodzinnej „Krawce-Południe” w Krawcach**, przyjętym uchwałą Rady Gminy Grębów Nr XIII/104/08 z dnia 27 marca 2008 r. brak jest zapisów dot. ochrony dziedzictwa kulturowego.

Jedynie **Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego terenu górniczego „Jeziórko IV”**, przyjęty uchwałą Rady Gminy Grębów Nr IV/23/99 z dnia 9 marca 1999 r., zmienionego uchwałą Nr VIII/63/2007 Rady Gminy w Grębowie z dnia 7 września 2007 r. zawiera zapisy dotyczące ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego.

3.1.2. Zabytki nieruchome gminy Grębów w gminnej ewidencji zabytków.

Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków należy do obowiązków gminy. Ewidencję tę prowadzi się w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy, objętych wojewódzką ewidencją zabytków (Art. 22 p. 4 Ustawy o ochronie zabytków ...). Sporządzenie kompletnej, rzetelnej karty ewidencyjnej wykorzystującej wszystkie dostępne materiały to ważny element w procedurze prawnej opieki i ochrony zabytków. Wartość i znaczenie dokumentacji ewidencyjnej zależy bowiem od poziomu kompletności tych podstawowych informacji o obiektach historycznych.

Aktem prawnym, regulującym zasady prowadzenia ewidencji zabytków przez poszczególne organy, jest Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Określa ono podstawowe dane, jakie powinny znaleźć się na karcie ewidencyjnej i karcie adresowej zabytku, przesłanki, od których spełnienia zależy włączenie kart ewidencyjnych i adresowych do ewidencji oraz ich wyłączenie z ewidencji. Rozporządzenie ustala sposób gromadzenia zbioru dokumentów dla zabytków objętych wojewódzką ewidencją zabytków. Obiekty ujęte w ewidencji zabytków mogą podlegać ochronie w dwojaki sposób: poprzez obszarowy wpis do rejestru zabytków oraz poprzez ustalenia dotyczące ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Od 2013 roku w gminnej ewidencji zabytków, opracowanej zgodnie z instrukcją KOB i DZ (obecnie NID) znajduje się 124 obiekty.

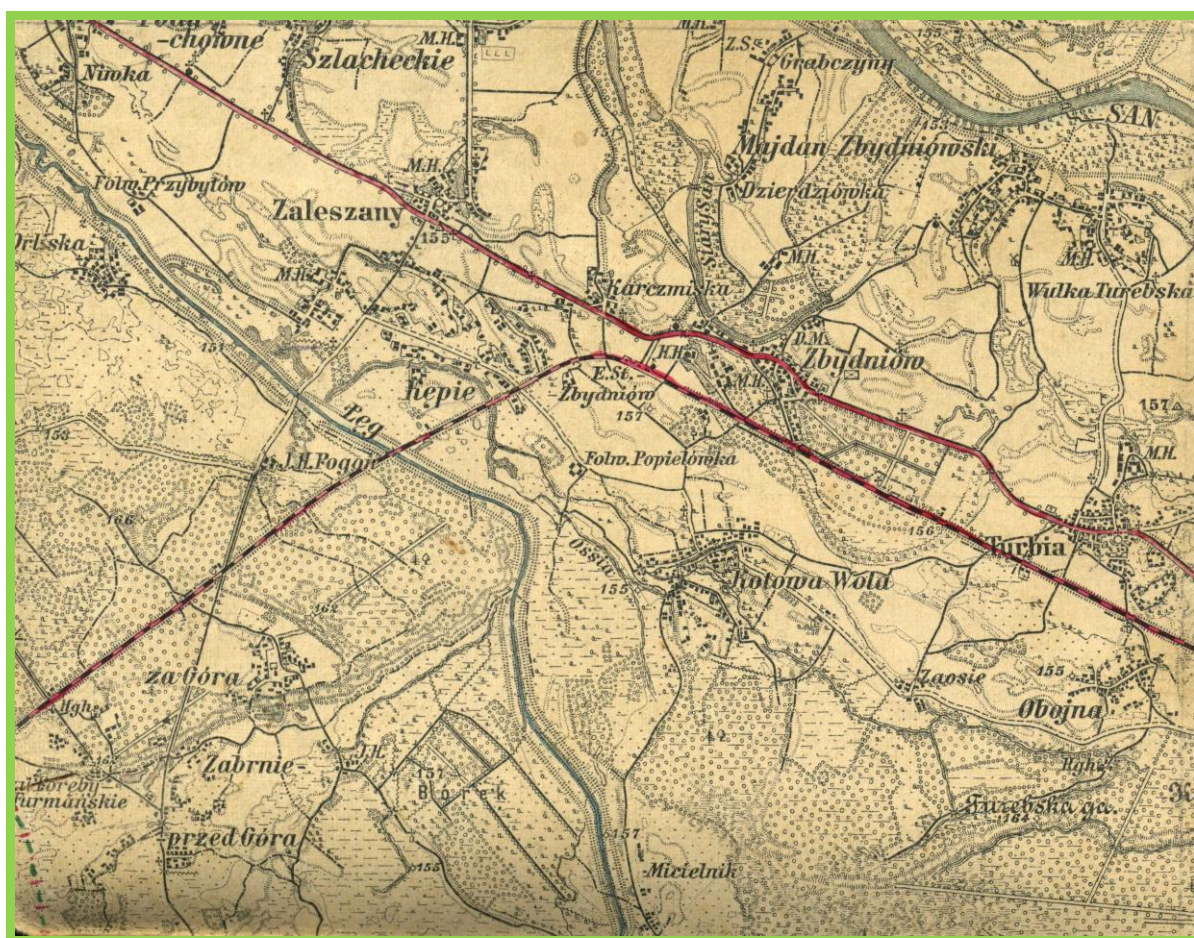
Wykaz obiektów do objętych gminną ewidencją zabytków na terenie gminy Grębów został dołączony do niniejszego opracowania w formie załącznika (zał. Nr 1).

3. 1. 3. Ogólna charakterystyka zasobu.

Tereny należące do współczesnej gminy Grębów, położone w widłach Wisły i Sanu wraz z powstaniem w 2 poł. X wieku wczesnofeudalnych organizmów państwowych Polski i Rusi, stały się strefą rywalizacji tych dwóch państw. Częste zmiany przynależności państwowej między końcem X wieku a XII wiekiem, stały się powodem pewnej destabilizacji osadnictwa. Dopiero ustalenie trwałej granicy na początku XII wieku, pomiędzy Księstwem (a następnie województwem) Sandomierskim a Rusią Halicką umożliwiło intensywny jego rozwój. Granica pomiędzy Polską a Rusią znajdowała się w bezpośredniej bliskości obecnego miasta Rudnika n/ Sanem. Przebiegała między Kopkami (gdzie znajdowała się komora celna) a Sarzyną. Kopki pozostawały po stronie polskiej, następnie granica przekra-

czała San i pozostawiając Krzeszów po stronie ruskiej, kierowała się w kierunku Tanwi. Jako granica państwa funkcjonowała do 1344 roku tj. przyłączenia Ziemi Przemyskiej do Korony, po tym zaś roku aż do rozbiorów jako granica pomiędzy województwami sandomierskim i ruskim oraz jako granica kościelna między diecezją krakowską i przemyską w archidiecezji lwowsko – halickiej. Z istnieniem w sąsiedztwie tej granicy we wczesnym średniowieczu jakichś obiektów obronnych można wiązać nazwę wsi Stróże, obecnie dzielnicy Rudnika czy też wzmiankowaną przez Jana Długosza wieś Podgrodzie gdzieś w okolicy Niska.

Okolice Zabrze i Poręba Furmańskich (fragment austriackiej mapy z 1914 r.)

Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi osadnictwa stało się powstanie szlaku komunikacyjnego, wiodącego z Sandomierza wzdłuż Sanu do Jarosławia i Przemysła, a następnie dalej na wschód do Kijowa. Początki tego szlaku należy datować

na X – XI wieku, z tym, że większego znaczenia nabrał on dopiero u schyłku wczesnego średniowiecza. Po ustabilizowaniu się granicy polsko – ruskiej, od początku XIII wieku rozpoczął się powolny rozwój osadnictwa i wzrost zaludnienia. Powstały nowe wsie i kontynuowały swój rozwój ośrodki wcześniej istniejące.

Okolice Stalów, Jezioro i Żupawy (fragment niemieckiej mapy topograficznej z 1915 roku).

Prawie równolegle do tego szlaku biegł po drugiej stronie Sanu tzw. „Gościniec lubelski” posiadający równie odległą metrykę, o której świadczą położone w pobliżu grody w Krzeszowie, Zarzeczu i Jastkowicach. „Gościniec lubelski” stanowił odgałęzienie starożytnego szlaku nadsańskiego oddzielając się od niego w Krzeszowie i przebiegając bez przekraczania Sanu na północ przez Bieliny, Ulanów, Zarzecze, Kłyżów, Pysznice, Jastkowice, Wolę Rzeczycką, Radomyśl, Pniów, Chwałowice, Borów, Kosin do Urzędowa i dalej na północ. O degradacji tego szlaku po zaborach tak pisał w 1871 roku A. Schneider w „Encyklopedii krajoznawstwa Galicji”: dawniej przechodził przez tę wieś (Pysznice -przyp. MF)

gościniec tzw. lubelski, który idąc z Dukli przez Rzeszów, był poniekąd głównym szlakiem handlowym między Węgrami a Warszawą. Dziś tylko licha, od komory chwałowskiej ... ku Radomyślu i dalej do Rozwadowa, prowadzi droga prywatna, poczytywana za główną komunikacyjną w tej okolicy zasańskiej, która jednak w tym miejscu dotąd złym stanie utrzymywaną bywa.

Za pierwszych Piastów podstawą organizacji państwa były grody, na których opierał się cały system administracji i obrony kraju. Umacnianie grodu i ubezpieczenie silną załogą wymagało zaopatrzenia go w stałą obsługę, która przygotowywała żywność, odzież, broń i miała pieczę nad końmi załogi i nad bydłem, które z danin nakładanych na ludność przez księcia, pobierane było raz do roku – a przez cały rok musiało być hodowane dla żywienia załogi. Tak więc w pobliżu grodu powstawały osady służebne, w których osadzano ludność niewolną, zdobytą na wojnie. Tak powstały osady: Kuchary, Szczytniki, Grotniki, Szewce, Sokolniki, Piekary, Rybaki itd.. Oprócz wiosek służebnych i osad tubylców spotykamy w Puszczy Sandomierskiej osadnictwo indywidualne – osady łowców książęcych. Dostarczały one futer i mięsa, tak solonego jak i wędzonego, które stanowiło podstawowy artykuł spożycia – zwłaszcza podczas wypraw wojennych. Osiedla te w większości przyjęły nazwę od swych pierwszych założycieli, najprawdopodobniej łowców książęcych (Przyszów od Przysz, Pilchów od Pilch, Bojanów od Bojan, Sulechów – od Sulecha).

W Puszczy Sandomierskiej spotykamy także osady zwykłych osadników leśnych, którzy wytrzebiwszy kawał ziemi wznosili budynki, a obok nich uprawiali ziemię na własną przeważnie potrzebę. Osadnicy leśni osiedlali się między wioskami tubylców a osiedlami łowców, względnie na obszarze Puszczy między osadami łowców. Takie osady powstały także m.in. nad Wisłą i Sanem: Grębów, Motycze, Witkowice, Chwałowice, Popowice, Charzewice, Jastkowice, Raclawice. Te osiedla jednodworcze z czasem w miarę powiększania się rodziny przekształcały się w wielodworcze. Znamiennym jest, że owe jednodworcze formy osadnictwa w Puszczy Sandomierskiej utrzymują się bez przerwy od początków jej kolonizacji aż do czasów dzisiejszych w związku z identycznymi warunkami geograficznymi i sposobem eks-

ploatowania puszczy. Procesu tego nie zahamowało rozdawnictwo przez książąt ziemi sandomierskiej.

W drugiej fazie osadnictwa (X-XIII w.) na terenach Puszczy Sandomierskiej nastąpił rozwój hutnictwa. Fakt ten spowodowany był występowaniem na tym obszarze dość bogatych pokładów rudy darniowej, stanowiącej cenny surowiec dla hutnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu. Śladami dawnego hutnictwa są nazwy miejscowości : Ruda, Rudnik, Huta, Hucisko, Jamnica i wiele innych.

Od lat 1166 - 1185 tj. od daty założenia przez księcia Kazimierza Sprawiedliwego pierwszego kościoła i parafii w Miechocinie teren obecnej gminy Grębów leżał w jej granicach. Po najeździe Tatarów w 1299 roku powstały w Puszczy Sandomierskiej trzy parafie - w tym parafia w Trześni (pomiędzy 1302 a 1335), będąca prywatną fundacją. Powstała ona w wyniku wydzielenia z parafii Miechocin. W jej skład wchodziły m.in. wsie: Trześń, Grębów, Sokolniki. Osada Żupawa w poł. XIV w. należała do parafii w Wielowsi, powstałej ok. 1215 roku z prywatnej fundacji rodu Mądrostków - właścicieli Wielowsi. Swym zasięgiem obejmowała włości tegoż rodu.

Początkowo większość terenów w Międzyrzeczu Wisły i Sanu stanowiła własność królewska (książęca). Zarząd dóbr znajdował się początkowo w Przyszowie, następnie został przeniesiony do Niska. Z czasem coraz więcej terenów, przede wszystkim wzdłuż rzek, zaczęła przechodzić w ręce prywatne. Wnętrze Puszczy Sandomierskiej pozostało domeną panującego. Głównymi posiadaczami tych ziem w ciągu XIV i XV wieku stały się rody Tarnowskich, Ligezów i Mieleckich.

W XIII wieku najazdy tatarskie pustoszyły Ziemię Sandomierską. Spora część ludności chroniła się w niedostępnych ostępach Puszczy, po czym stopniowo się tam osiedlała, zakładając osady.

Najazd Rusinów i Litwinów w 1376 roku wyludnił wsie położone w widłach Wisły i Sanu. Po odbudowywaniu przenoszono je na prawo niemieckie, co w zasadniczy sposób zmieniło ich wygląd. Wprowadzono trójpółówkę, grunty dzielono przeznaczając na zabudowę i uprawy. Wsie przybrały wygląd ulicówek, zachowany i możliwy do odczytania współcześnie w zabudowie Grębowa.

Od końca XV wieku rozpoczął się nowy etap rozwoju gospodarczego ziem położonych nad Dolnym i Środkowym Sanem, związany m. in. z rozwojem handlu (spływ zboża i innych artykułów Sanem do Wisły i dalej do Gdańska), eksploatacja lasów (maziarnie, dzieciarnie, mielerze, drewno budowlane i opałowe) i lokalnych rud darniowych (huty).

Lp.	Kuźnica	Początki istnienia Pierwsza wzmianka	Koniec istnienia Ostatnia wzmianka	Własność
	1	2	3	4
1	Przyszów	1581	1673	rudnika
2	Jastkowice	1515	1744	rudnika
3	Studzieniec k. Pysznicy	1602	1660	rudnika
4	Jamnica	1595	k. XVIII w.(?)	rudnika
5	Pysznica	ok.1850 r.	ok.1870	rudnika
6	Żupawa	2 poł. XVI w.	pocz. XVII w.	szlachecka

Kuźnice żelaza działające w Puszczy Sandomierskiej (okolice Grębowa)

W roku 1563/1564 ustawa sejmowa umożliwiła właścicielom ziemskim przymusowy wykup kuźnic z rąk kuźników. Na terenie Puszczy Sandomierskiej do końca funkcjonowania tych zakładów przetrwały kuźnice będące we władaniu wybitnych kuźników pochodzenia nieszlacheckiego.

W XVI wieku pojawiły się na obszarze Puszczy Sandomierskiej nowe drogi biegnące w kierunku południowym. Pierwsza wiodąca z Sandomierza przez Kolbuszową do Rzeszowa i druga z Rzeszowa na północ, łącząca się pod Niskiem ze starym traktem biegnącym wzdłuż Sanu.

Na przełomie lat 1577 i 1578 chłopci klucza przyszowskiego wystąpili przeciwko staroście sandomierskiemu Andrzejowi Firlejowi. Wnieśli oni wówczas do króla Stefana Batorego „żałobę” o sprawiedliwość i opiekę króla podczas jego pobytu w Tarnogrodzie i Zamchu. Ruch przeciwko staroście ogarnął wszystkie wsie klucza Przyszów leżące nad Sanem (Jastkowice, Pysznica, Zarzecze, Kurzyna) oraz te leżące po lewej stronie Sanu (Przyszów, Stany, Kamień, Jeżowe, Raniżów, Wola Raniżowska, Zielonka, Lipnica, Dzikowiec) aż do granic prywatnych dóbr Tarnows-

kich (okolice Kolbuszowej) i Mieleckich (okolice Mielca). Następnie ruch chłopski ogarnął dobra królewskie klucza sandomierskiego (Gorzyce, Zbydniów, Sokolniki, Grębów, Chmielów, Mokrzyszów) po dobra dzikowskie Tarnowskich i baranowskie Leszczyńskich. Sprawy uregulował dekret referendarski z 28 marca 1583 roku, określając pańszczyznę na dwa dni, wyjazdy natomiast furmankami chłopskimi dla starosty w kolejności do zamku w Sandomierzu i Przyszowie. Pozwolono też chłopom wypasać swe bydło w lasach, lecz nie tam gdzie były *stanowiska zwierza, na co trzeba pozwolenia zamkowego*.

W lipcu 1624 roku ziemie nad Dolnym i Środkowym Sanem zostały spustoszone najazdem Tatarów pod wodzą Kantymira Murzy. W 1648 roku tereny te zostały złupione przez Kozaków Chmielnickiego. Nie oszczędziły tych ziem wydarzenia z czasów szwedzkiego Potopu, gdy około 25 marca 1656 roku w okolicy Krzeszowa i Kopek przechodził główny nurt wycofujących się wzdłuż Sanu wojsk króla szwedzkiego Karola X Gustawa, wypieranych przez Stefana Czarnieckiego i Pawła Sapiehy. O oddaniu dla władzy królewskiej ludności puszczańskiej świadczy fakt, że kiedy Stefan Czarniecki wiosną 1656 roku zwrócił się tajnym uniwersałem do sołtysów wsi królewskich w Puszczy Sandomierskiej – ludność puszczańska pod wodzą sołtysów z Mokrzyszowa, Nagnajowa, Grębowa i innych wiosek uderzyła w dniu 10 marca tegoż roku na oddziały szwedzkie osłaniające budowę mostu na Wiśle w Nadbrzeziu, rozgromiła je i nie dopuściła do zbudowania mostu. Skutkiem czego wycofujące się wojska szwedzkie zostały osaczone w widłach Wisły i Sanu.

Tereny te zostały zapewne złupione także przez wojska księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakoczego w 1657 roku, stacjonujące w okolicy Rudnika nad Sanem. W 1672 roku ziemie te zostały ponownie spustoszone przez Tatarów, potem plądrowane były przez Moskali w trakcie trzeciej wojny północnej w latach 1709 - 1710. W listopadzie 1715 roku przechodziły tędy oddziały konfederatów tarnogrodzkich dowodzonych przez marszałka Stanisława Ledóchowskiego, podkomorzego krzemienieckiego, tereny te były też widownią walk w czasie konfederacji barskiej.

W obronie przed nadmierną trzebieżą leśną zebrani w Osieku komisarze królewscy wydali 30 lipca 1765 roku szereg postanowień, w których: zabroniono strzelcom leśnym, urzędnikom gromadzkim i wszystkim innym *nie pozwalać wyrabiać porębów w żadnej kwaterze puszczy ani też budować się i wszelkich budynków stawiać w lesie lub poblizu lasu a także bartnikom zabroniono wyrabiać barci nowych w Puszczy nigdzie nie pozwalać, oprócz na miejsce wywróconych przez wiatry i to za takowe drzewo, które będzie pozwolone do wyrobienia barci na miejsce wywróconych powinien będzie bartnik zapłacić do Skarbu JKMCi na ręce JP. Wyższego Leśniczego. Tychże bartników przestrzegać kazać pilnie ażeby Ulów nie wyrabiali na sprzedaż za granicę, ani do domu swoich nie brali próżnych Ulów. Jeżeliby który wziął z pszczołami ul do domu ni powinien za granicę sprzedawać takowych pszczoł. W maziarniach znajdujących się w Burdzach, Kurzynie, Studzieńcu, Rudzie i innych miejscowościach wolno było użytkować pniaki (bez ścinania drzew).*

Po 1772 roku ziemie gminy Grębów zostały włączone do Cesarstwa Austriackiego. Austriacy z ziem I rozbioru utworzyli nową prowincję: Królestwo Galicji i Lodomerii. Królestwo to miało być restauracją dawnego, średniowiecznego „państwa”, podlegającego niegdyś Koronie Węgierskiej. Nazwa wywodziła się od państwa ruskiego Halicza (Galicja) i Włodzimierza (Lodomeria). Na czele Królestwa Galicji i Lodomerii stało gubernium z siedzibą we Lwowie, kierowane przez gubernatora jako przedstawiciela władzy cesarskiej. Kraj podzielony został na cyrkuły. Region grębowy znalazł się w cyrkule rzeszowskim. Na czele cyrkulu stał starosta.

W 1777 roku zlikwidowano okręgi i zastąpiono je dystryktami. Obszar Dolnego Sanu znalazł się w dystrykcie leżajskim. Już 5 lat później, w 1782 roku zlikwidowano dystrykty oraz wprowadzono nowe granice cyrkulów. Ziemie byłego dystryktu leżajskiego, z Rozwadowem i okolicami włącznie, przyporządkowano cyrkulowi rzeszowskiemu.

Cztery lata przed nadaniem Galicji swobód konstytucyjnych (tj. w 1857 r.) nastąpił nowy podział administracyjny. Dotychczasowe cyrkuły zostały podzielone na powiaty. W cyrkule rzeszowskim wyodrębniono wówczas 11 okręgów powiatu -

wych. W północnej części cyrkulu wyznaczono następujące siedziby dla nowych jednostek: Nisko, Rozwadow, Tarnobrzeg i Ulanów.

Część obszaru obecnej gminy znalazł się w granicach powiatu rozwadowskiego (ówczesne gminy – Grębów, Jamnica) . Pozostała część gminy weszła w skład powiatu tarnobrzesckiego. W 1867 roku, podczas akcji scalania rozdrobnionego systemu administracyjnego zlikwidowano powiat rozwadowski. Decyzją austriackich władz, powiat rozwadowski połączono z tarnobrzesckim, wyznaczając przy tym na siedzibę nowego, większego powiatu – Tarnobrzeg. Tak ustalony podział administracyjny przetrwał tu do końca okresu rozbiorowego.

Już w latach 1777 do 1786 przeprowadził rząd austriacki zorganizowaną akcję kolonizacyjną na terenie prastarych borów w tzw. dobrach kameralnych, czyli dawnych królewskich, zakładając kilkanaście nowych wsi na karczunkach, głównie między Przyszowem i Rozwadowem. W wyniku akcji kolonizacyjnej na terenie puszczy powstało z końcem XVIII wieku kilka kolonii niemieckich. W okresie zaboru austriackiego, chociażby z powodu wspomnianych akcji kolonizacyjnych, nastąpiło poważne zmniejszenie się powierzchni leśnej. Napływowa ludność niemiecka z racji swego późnego przybycia, a po części odrębności wyznaniowej, w małej mierze zdążyła zasymilować się wśród dawniejszych mieszkańców puszczy. W latach 1774 - 1795 w ramach akcji kolonizacyjnej przeprowadzonej przez cesarzową Teresę i jej syna Józefa II Habsburga na terenach dawnych królewskich (dóbr kameralnych) założona została kolonia niemiecka o nazwie Sulechów. Niemcy osadzeni za czasów Józefa II m. in. w Sulechowie opuścili wieś jeszcze przed I wojną św. i nie stanowili na tych terenach znaczniejszej grupy. Zresztą większość osad niemieckich zanikła ostatecznie po drugiej wojnie światowej.

W 1835 roku właścicielem znacznej części dóbr kameralnych Cesarstwa Austrii, obejmujących część klucza niżańskiego m. in. z częścią Grębowa, Jamnicą, Wydrzą i Jeziórkiem nabył Jan Roch Dolański. W części Grębowa, Zapoledniku angażując jako projektanta przypuszczalnie F. M. Lanci'ego, podjął on wkrótce budowę pałacu, później wielokrotnie przebudowywanego.

Mimo to, jak wskazują ówczesne mapy Miega, Karola de Perthesa czy lektura E. Kuropatnickiego obszary te imponowały bogactwem lasów puszczańskich.

Stacja kolejowa Grębów (pocztówka z 1914 roku)

W *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* ukazany jest stan urbanizacji współczesnego obszaru gminy w 2 połowie XIX wieku.

Z terenu gminy autorzy dzieła wymieniają:

GRĘBÓW (z Jazwinem, Piaskiem, Kątem, Wydrzem, Miętmem, Witną, Zabrnem i Łaziskami), wieś w pow. tarnobrzescim, u zlewu Brenia do Wisły, ma parafię rzym. kat., urząd poczt. i szkołę ludową dwuklasową niezorganizowaną. Początek parafii sięga r. 1524, w którym mieszkańcy okolicznych wsi, mający utrudniony dostęp do kościołów w czasie wylewów Wisły, zbudowali kaplicę. Biskup krakowski Bernard Maciejowski zbudował kościół w r. 1604 a dzisiejszy drewniany zbudowano 1770 r. W XV w. Należał G. do par. Trześń (Długosz Lib. Ben., I, 353). Grębów liczy 4319 mk. rzym. kat. wyznania. Większa pos. (Dolański) wynosi 720 m. n. a. roli, 851 m. łąk i ogr., 697 m. pastw. i 3646 mr. lasu; mniejsza pos. 2383 m. roli, 2018 mr. łąk i ogr., 658 morg. pastw. i 12 mr. lasu. Gleba napływowa namulista jest urodzajną, ale nieuregulowanie koryta Wisły i Brenia jest powodem częstych wylewów, przez co prawie połowa obszaru musi być uprawiana jako łąka

lub zostawiona na pastwisko.

GRĘBÓW, wś, pow. tarnobrzeski. W r. 1375 własność wdowy po Rafale z Tarnowa, kaszt. wiślickim. W reg. pob. Z r. 1578 podano wś tę dwa razy w parafiach: Trześń i Wielowieś. Była to wś królewska, miała 16 os., 5 łan., 3 kom. Ubog., osoczników na 11/2 łan. (venatores).

KĄT, przys. Grębowa w pow. (t)arnobrzeskim. Na płd.-wschód od Grębowa, mta kaplicę i cegielnię. Na mapie administ. Galicyi z 1882 oznaczony jako „Neu-Grębów”.

MIĘTNE, przys. na płd. od Grębowa, pow. tarnobrzeski, na płn. od Wydrza.

PIASEK przys. do Grębowa, pow. tarnobrzeski, zajmuje płn. część tej wsi i dzieli się na dwie grupy domów zwane P. za Kościołem, mający 79 dm. i 408 mk. (207 męż., 200 kob.) i P. pod Jamnicą 124 dm. i 681 mk. (391 męż., 209 kob.), ludność rzym.-katol.

WYDRZE, osada do Grębowa, wsi w pow. tarnobrzeskim, składa się z 164 dm. i 781 mk. (312 męż., 469 kob.), leży na płd. od Grębowa, nad małym dopływem Żupawy. Okolicę ma lesistą. Mając na płd. duże bory, graniczy na wsch. z Krawcami, na zach. z wólką grębowską: Klonowem.

ZAPOLEDNIK, os. do Grębowa, w pow. tarnobrzeskim, ma 33 dm. i 204 mk.; leży na płd.-wsch. od Grębowa, nad pot. Rudą, który jako Upust uchodzi do Trześni. Na wschód ma bory.

JAMNICA (z Kendziem i Zatrześnią), wś na Łęgiem w pow. tarnobrzeskim, leży w okolicy równiej i jest otoczona lasami sosnowymi tak, że otwarta jest tylko strona zachodnia, ku Grębowowi. J. należy do parafii rzym. kat. I urzędu pocztowego w Grębowie z kąd jest o 3,7 kil. odległą; ma 496 mk. rzym. kat. Większa pos. należy do F. Dolańskiego. Obszar więk. pos. ma 11 mr. roli, 18 mr. łąk i ogr., 108 mr. pastw. i 747 mr. łąk i ogr. i 83 mr. pastw.

KĘDZIE przys. Jamnicy, pow. tarnobrzeski, nad pot. Rudą, lasem przedzielony od Jamnicy, par. rz. kat. w Grębowie.

KRAWCE (z Sulichowem), wś, pow. tarnobrzeski, w nizinie nadwiślańskiej, leży w glebie piaszczystej i jest otoczona od południa, wschodu i zachodu wielkimi borami sosnowymi. Północna strona przypiera do kolonii niem. Nowego Grębowa. Wzniesienie nad poziom morza wynosi 162 m. Przysiółek Sulichów leży na północ od wsi a ku zachodowi pod lasem leżą dwa inne przysiółki Kędzie i Świstaki. Ludności rzym.-katol. jest 738 odób. Pos. więk. ma 22 mr. rolu, mn. pos. 186 mr. roli, 196 mr. łąk i ogrodów i 291 mr. pastw. Ta wieś należy do parafii rzym.-katol. i urzędu poczt. w Grębowie.

SKRZYPACZE al. Skrzypaki, wólka w obr. gm. Krawiec, pow. tarnobrzski, na lew. brz. rz. Łęgu.

SULICHÓW, os. dom. do Krawców, pow. tarnobrzski, leży na półn.-zachód od wsi, w stronę Grębowa.

ŚWISTAKI, os. przy wsi Krawce, w pow. tarnobrzskim.

STALE z Budami Stalowskimi, wś. pow. tarnobrzski, odl. "mili od Tarnobrzegu a 2 mile od Sandomierza, w piaszczystej równinie nadwiślańskiej, pokrytej lasem sosnowym, wzn. 160 m. n.p.m., nad pot. Trześnią, dopł. Łęgu, uchodzącego do poblizkiej Wisty. Par. rzym.-kat. w Miechocinie. Wś wraz z obszarem więk. pos. (9 dm.) liczy 231 dm. i 1236 mk., 1205 rzym.-kat. i 31 izrael. Folw. Budy Stalow. ma 6 dm. i 54 mk. Większy obszar (Teodora Schindlera) wynosi 79 mr. roli, 3138 mr. łąk, 648 mr. past. i 5381 mr. lasu; pos. mn. ma 1168 mr. roli, 257 mr. łąk, 35 mr. past. i 3 mr. lasu. S. graniczą na półn. z Żupawą, na zachód z Mokrzyszowem, na półd. z Tarnowską Wolą, a na wschód z Jeziorkiem. P. Szymon Matusiak starannie badał lud tej wsi i okolic i rezultaty tych badań pomieścił w pracy p. t. „Stalowskie wesele” (Ateneum, 1881, kwiecień) i rozprawie o języku Stalowiaków, Jeziorzan i Żupawców (Sprawozd. i rozpr. wydz. filol. Akad. Umiej. W Krak., 1880).

ŻUPAWA z Orliskami, wś. w pow. tarnobrzskim, nad pot. t. n., odl. 10 klm. na wschód od Tarnobrzegu. Wólka Orliska (157 mt. n. p. m.), składająca się z kilkunastu chat, leży w stronie zachodniej, u stóp małego wzniesienia, zwanego Orlą Górą (161 mt. n.p.m.). Wraz z wólką ma Ż. 145 dm. i 755 mk. (339 męż., 416 kob.), 676 rzym.-kat. i 79 izrael. Pos. tabularna (hr. Tarnowskich z Dzikowa) ma 1652 mr. obszaru, w tem 1288 mr. lasu, zresztą łąki i pastwiska; pos. mn. 2733 mr. roli, łąk i past. Osada ta powstała w XVII w. (Pawin., Małop., 203). Ż. Graniczy na półn. z Furmanami i Sobowem, na zach. z Mokrzyszowem, na półd. z Jeziorkami a na zach. z Grębowem. Par. rzym.-kat. w Grębowie.

JEZIORKA przy. do Żupawy w pow. tarnobrzskim, ma 364 mieszk. rzym. kat., należących do paraf. w Grębowie. J. leży wśród sosnowych lasów w równinie, należących do hr. Jana Tarnowskiego, jest w nich leśniczówka.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich wymienia też rzeczki Łęg i Żupawę, informując, że:

ŁĘG także Łęgowa, al. Łąka, znaczny strumień, powstaje z połączenia dwóch większych potoków, zachodniego, Zyzogi i wschodniego Turki, na obszarze Woli raniszowskiej,

w pow. kolbuszowskim; płynie w kierunku północno-zachodnimi przez Wilczą Wolę, gdzie z lew. brz. Przyjmuje Przyrwę, al. Olszaniec, i zwraca się na północ. Pod Grabcową górką (186 m.) przyjmując z lew. brz. Potokę Murynę, zwraca się na północny wschód a potem na północ; zrasza obszar Bojanowa, Stanów i Przyszowa szlacheckiego. Od Przyszowa kameralnego aż do swego ujścia trzyma się przeważnie północno-zachodniego kierunku. Mija wsi Krawce, Jamnicę, Zaleszany, Gorzyce i na granicy Dąbrowy i Gorzyc, koło Cypla, przysiółka Gorzyc, uchodzi do Wisły z praw. brz. Przyjmuje liczne wody z obu brzegów. Z praw. brz. wpadają doń: Filipka, Bojanowski potok czyli Zatoka, Osa, a z lew. brz. Przyswa al. Olszaniec, Muryna, Żupawa i Mokrzyszów, al. Branka. Długość biegu 63 kil. Spad wody podają następujące liczby: 200 m. (połączenie się Zyzogi i Turki); 191 m. (ujście Przyrwy); 177 m. (ujście Zatoki); 157 m. (ujście Osy); 147 m. (ujście do Wisły).

ŻUPAWA, potok, lewy dopł. Łęgu, a właściwie jego odnoga. Rzeczki niziny półn. Krakowskiej dzielą się na ramiona, zwłaszcza w czasie swego wezbrania, przy niskim stanie wód odrywają się od głównej rzeki i płyną dalej jako samodzielne dopływy, zasilone bocznymi przytokami. Biegiem tych rzek kierują sztuczne kanały i chronią okolice przed zalewem. Taką to rzeczką jest właśnie Ż., ujęta groblami, rozdzielona na ramiona. Płynie ze wsi Jeziórka, dokąd spływa od Grębowa odnoga Łęgu a z lasu Dąbrowy potok Jeziórko i przepływa dalej wieś Żupawę, w pow. tarnobrzeskim, w dalszym biegu jedno ramie łączy się z pot. Branką a drugie, prawe, płynie na Sokolniki i łączy się z Łęgiem, dopł. Wisły (Karta wojs., 3, XXV, 3, XXVI).

W latach 1820, 1849, 1855 i 1880 w widłach Wisły i Sany występowała epidemia cholery.

Wzrastający pod koniec XIX wieku poziom gospodarczy wpływał dodatnio na rozpowszechnienie się na wsi żelaza. Po wsiach mnożyła się ilość kuźni, zaś kowale podnieceni do tego walką konkurencyjną, prześcigali się wzajemnie w staranności wykonania i bogatym zdobnictwie, które objęło wszystkie niemal wyroby jakie opuszczały kuźnie.

Dojrzała też myśl o rozszerzeniu arealu pól uprawnych poprzez zamienienie wielkich obszarów mokradeł i bagien w łąki oraz pastwiska, ujarzmieniu leniwie płynących, ale szeroko rozlewających się rzek. Po wielu interwencjach z Wydziału Krajowego we Lwowie przyjechała „wysoka” komisja i po oględzinach ustaliła

konieczność przeprowadzenia prac melioracyjnych, począwszy od „ujarzmienia” Łęgu. Wysłany w te strony w 1893 roku inżynier Jan Bochniak zadbał najpierw o zabezpieczenie terenów przed wylewami Sanu i Wisły a dopiero później, w pocz. XX stulecia zaczął „porządkować” dolinę Łęgu. Oprócz uregulowania i obwałowania rzeki należało osuszyć około 30 000 ha bagien w Grębowie, Jamnicy i Krawcach. I tak w wyniku kilkuletniej pracy okoliczne bagna i moczary zamieniono na wspaniałe łąki, a tereny będące poprzednio łąkami stały się polami uprawnymi. W dodatku za przykładem Wydziału Krajowego poszli prywatni właściciele ziemscy, jak Tarnowscy z Dzikowa czy Dolańscy z Grębowa.

Dnia 14 maja 1915 roku w czasie trwającej „ofensywy karpackiej” I wojny światowej rozpoczęły się na terenie powiatu tarnobrzeskiego, trwające aż do końca czerwca walki pozycyjne. W ich trakcie prawie doszczętnie spłonęły Krawce i Wydrza. W wyniku zacieklej walk ucierpiał także Grębów, gdzie w zbudowanych w centrum wsi okopach przez 5 tygodni bronili się Rosjanie. W efekcie spaleni uległo około 200 domów. Pozostałościami po tych wydarzeniach są cmentarze wojenne w Wydrzy i Krawcach.

Po odzyskaniu niepodległości tereny te znalazły się w granicach utworzonego w 1919 roku województwa lwowskiego.

Pewne ożywienie, spowodowane głównie planowaną rozbudową Centralnego Okręgu Przemysłowego i tzw. Zakładami Południowymi (Huta Stalowa Wola) przerwane zostało wybuchem II wojny światowej.

Po zakończeniu II wojny światowej obszar obecnej gminy Grębów wszedł w skład województwa rzeszowskiego oraz powiatu tarnobrzeskiego.

W 1975 roku gmina Grębów weszła w skład nowopowstałego województwa tarnobrzeskiego. Od 1999 roku znajduje się w powiecie stalowowolskim województwa podkarpackiego.

Ośrodkiem gminy jest miejscowość **Grębów**. W jej granicach znajdują się dawne przysiółki: Kąt, Sokół, Piasek Górny i Dolny.

W czasach Kazimierza Wielkiego Grębów był osadą łowiecko-bartniczą. Najstarszą wzmiankę o wsi zawiera przywilej z roku 1375, wymieniający 4 kmieci

zobowiązanych do oddawania danin Dzierżce z Wielowsi. *Lustracja królewszczyn starostwa sandomierskiego* z roku 1569 podaje, że Walek Kozieja z Grębowa okazał przywilej Władysława Łokietka z roku 1329 na młyn w Grębowie. W 1376 roku podczas najazdu Litwinów wieś została doszczętnie zniszczona. Odbudowaną wieś założono na prawie niemieckim, o czym świadczy urząd sołtysa, ściśle związany z osadnictwem na tym prawie. Według *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis* Jana Długosza w 1480 roku Grębów był w 3/4 części własnością króla, a w pozostałej części należał do Tarnowskich z Wielowsi. W tych czasach Grębów należał do parafii Trześń archidiakonu sandomierskiego diecezji krakowskiej. Pomiędzy 1515 a 1525 rokiem za zgodą ks. proboszcza z Trześni mieszkańcy zbudowali drewnianą kaplicę dojazdową pod wezwaniem Św. Wojciecha. W 1604 roku ks. Bernard Maciejewski – biskup krakowski erygował parafię w Grębowie, wydzielając ją z parafii Trześń.

W wyniku podziału archidiakonu sandomierskiego dokonanego w tymże roku przez bp Bernarda Maciejewskiego parafia Grębów znalazła się w dekanacie rudnickim wraz z parafiami w: Gorzycach, Zaleszanach, Charzewicach, Pysznicy, Raclawicach, Rudniku, Bielinach, Jeżowem, Kopkach Wielowsi i Trześni. Pierwszym proboszczem parafii został ksiądz Jan Potoczny /1604-1636/. Poświęcenia drewnianego kościoła wzniesionego z fundacji bp B. Maciejewskiego dokonał w 1636 roku biskup Mikołaj Oborski sufragan krakowski. W 1764 roku w wyniku zaproszenia ognia spalił się pierwszy kościół parafialny. Budowę nowego również drewnianego kościoła rozpoczęto niezwłocznie, a ukończono w 1770 roku. Kościół ten przetrwał aż do 1912 roku, kiedy to za probostwa ks. Józefa Kasprzyckiego rozpoczęto budowę kościoła murowanego. Poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę nowej świątyni dokonał w dniu 26 czerwca 1912 roku podczas wizyty kanonicznej parafii grębowskiej bp Karol Józef Fischer, sufragan przemyski. Po jego ukończeniu rozebrano drewniany w 1921 roku. Jak podaje Jan Sokół do nowej świątyni wprowadzono się 11 lipca 1920 roku. Jej konsekracja odbyła się w dniu 26 listopada 1922 roku, a dokonał jej ks. Karol Józef Fischer biskup sufragan przemyski.

W Grębowie występowały trzy rodzaje własności: królewska (Piasek i Kąt),

szlachecka Tarnowskich (przysiółek Szlachecka) i plebańska. Wszystkie one starały się powiększać swe dobra kosztem puszczy królewskiej, wykorzystując w tym celu przywileje królewskie.

W 1792 rok powstała we wsi szkoła parafialna w której uczyli pisarze gminni. W latach 1799-1804 nauczycielem był Wincenty Bartkowski, jednocześnie organista. W 1818 roku konsystorz w Przemyślu mianował nauczycielem organistę Piotra Krakowskiego. Od roku 1822 szkoła grębowska była trywialną, z nauką języka niemieckiego. W szkole nauczano gramatyki, geometrii i arytmetyki. Ówczesne metryki parafialne wymieniają nauczycieli : Piotra Krakowskiego, Szymona Szkodzińskiego, Ferdynanda Kowalowskiego, Marcina Gołębiowskiego oraz Antoniego Kochnama. Od roku 1870 stała się szkołą etatową. Nauczyciele opłacani byli z kasy państwowej. Od roku 1878 do 1888 pracował w niej nauczyciel Zygmunt Wierzchowski, bardzo poważany przez chłopów i władzę. Interesował się kulturą Lasowiaków, zbierał materiały etnograficzne. Opublikował m.in. "Baśnie i powieści z Puszczy Sandomierskiej" /1890r./. Około 1890 r. w Grębowie istniała szkoła czteroklasowa z sześcioletnim okresem nauczania. Mieściła się w sporym, drewnianym budynku na Piasku, który spłonął w czasie pożaru. Uczęszczali tu synowie bogatych i światłych chłopów, a uczyli nauczyciele sprowadzeni przez H. Dolańskiego. Po ukończeniu tej szkoły wielu chłopów kontynuowało naukę na jednorocznym kursie przygotowawczym zorganizowanym przez Szkołę Przemysłową Uzupełniającą w Tarnobrzegu.

Po zniesieniu pańszczyzny i dziesięciny kościelnej w Galicji w 1848 r., co było pokłosiem rabacji i Wiosny Ludów, zaczęła się walka o duszę galicyjskiego chłopą. Walkę tę toczyli między sobą urzędnicy (oczywiście w imieniu cesarza), kler i działacze demokratyczni radykalnego skrzydła.

Masy chłopskie w Galicji pobudził do samodzielnego działania ks. Stanisław Stojąłowski (1845-1911), proboszcz na bogatym probostwie w Kulikowie pod Lwowem. Były jezuita, po studiach w Belgii, Francji i Niemczech. Zaczął od tworzenia kółek rolniczych w Galicji i czytelní dla ludu. Założył też Towarzystwo Ludowe Oświaty i Pracy. Od sierpnia 1875 roku ks. Stanisław Stojąłowski zachęcając

najpierw do czytania "Wieńca" i "Pszczołki", potem do myślenia i dążenia do współudziału w życiu społecznym rozpoczął dzieło tworzenia ruchu ludowego. Prawdziwym pismem o tematyce ludowej był "Przyjaciel Ludu", wychodzący od 1889 roku we Lwowie pod redakcją Bolesława i Marii Wysłouchów. Jednym z pierwszych propagatorów programu ludowego w Grębowie był Jan Gil, który przekonywał chłopów schodzących pod jego strzechę, że bez czytania i nauki nie może być mowy o poprawie ich doli. Konsekwencją tych działań było utworzenie w 1896 roku w ramach Rady Powiatowej - Koła Włościańskiego., którego członkiem został radny z Grębowa Walenty Dąbek. Ta grupa inicjowała szereg ważnych dla wsi działań np. organizowała kursy tkactwa, założyła biuro melioracyjne w Tarnobrzegu, Towarzystwo Oświaty Ludowej. Od 1875 roku w Grębowie funkcjonuje poczta. Od 1888 roku jako pierwsze w powiecie tarnobrzesckim działa Kółko Rolnicze w Grębowie założone przez Henryka Dolańskiego, właściciela dworu. W 1898 roku powstaje następne Kółko Rolnicze w Grębowie na Piasku, założone przez samych uświadomionych chłopów. Przez kilka lat sekretarzem zarządu był samorodny poeta chłopski Wincenty Motas (1860-1918). Całe życie spędził w Grębowie. Był utalentowanym poetą chłopskim. W 1888 roku została założona Ochotnicza Straż Pożarna. Henryk Dolański właściciel dóbr grębowskich własnym sumptem umundurował 16 strażaków. Naczelnikiem został miejscowy poczmistrz Leopold Protung.

W 1890 roku tarnobrzescki adwokat- społecznik Antoni Surowiecki rozpoczął w powiecie tarnobrzesckim pracę oświatową polegającą na zakładaniu czytelni ludowych. W Grębowie powstała czytelnia pod nazwą „Kasyno Włościańskie”.

W 1904 roku rozpoczęła się historia Banku Spółdzielczego w Grębowie. Wtedy to z inicjatywy ks. Józefa Kasprzyckiego została utworzona Spółkowa Kasa Oszczędności i Pożyczek. Kasa została zarejestrowana w Sądzie Obwodowym w Rzeszowie w dniu 25 czerwca 1904 roku. Opierała ona swoją działalność na pracy społecznej a jej pierwszymi działaczami byli : ks. Józef Kasprzycki, Walenty Dąbek, Józef Muciek, Tadeusz Dul , Jan Rębisz, Michał Matyka.

W środku rynku w XIX wieku Feliks Dolański, wybudował budynek zw. ratuszem. Mieściła się w nim największa karczma "Propinacya" w powiecie i kilka

sklepów żydowskich. W 1918 roku dla uczczenia odzyskanej niepodległości Seweryn Dolański, po usunięciu z niego użytkowników urządził w nim dużą salę teatralną ze sceną i dwoma małymi pokojami na posiedzenia i przekazał parafii grębowskiej. W tymże "Katolickim Domu Ludowym" miejscowi księża prowadzili świetlicową pracę kulturalną.

Pałac Dolańskich w Grębowie – widok przed 1939 r. (pocztówka archiwalna)

W 1904 roku wzniesiono w centrum wsi przy pomocy władz powiatowych, gminnych i H. Dolańskiego w ciągu dwóch lat nowy murowany, piętrowy budynek szkolny. Pierwszym jej kierownikiem został F. Kozdraś, a latach 1907-27 funkcję tę pełnił Marian Kucharski. Jesienią 1914 roku Rosjanie założyli w szkole szpital wojskowy. Przez cztery lata działań wojennych w szkole prowadzono zajęcia. Z inicjatywy ówczesnego ks. J. Kasprzyckiego w latach 1912-16 przy szkole działa zespół muzyczny. Gry uczył ks. Ignacy Ciebera.

W 1910 roku dla uczczenia 500 – lecia Bitwy pod Grunwaldem wzniesiono we wsi krzyż upamiętniający tę rocznicę.

W 1923 roku wieś otrzymała stałe połączenie telefoniczne z Tarnobrzegiem i Rozwadowem. Kabel przeprowadzony został od stacji kolejowej Grębow.

W wychodzącej w owym czasie gazecie "Głos Ziemi Tarnobrzelskiej" (1 grudnia 1923r.) czytamy m.in. " Obecnej jesieni zbudowano u nas telefon, łączący naszą wieś ze szerszym światem. Wybudowano kosztem i staraniem p. Dolańskiego, który ma także połączenie telefoniczne z poczty naszej do siebie. " Z tej okazji Seweryn Dolański przeznaczył swój dom w środku wsi na urząd pocztowy i na mieszkanie dla poczmistrza.

W listopadzie 1929 roku Teresa i Seweryn Dolańscy sprowadzili do wsi Siostry Służebniczki z Dębicy do pełnienia służby religijnej w kościele i utrzymania porządku w nim. Na potrzeby Sióstr ofiarowali 2 ha gruntu ornego oraz nowo-wzniesiony budynek, w miejscu dawnego drewnianego w którym mieściło się dawnej leśnictwo państwowe. Siostry Służebniczki prowadziły ochronkę, leczyły chorych, zajmowały się przygotowaniem do życia młodych dziewcząt.

W 1937 roku całą Polskę objęły strajki chłopskie. Na Grębowszczyźnie chłopci stanęli do walki o swoje prawa w dniach 15 - 25 sierpnia 1937 roku. W drugim dniu strajku doszło do starć z policją w wyniku których zginął Piotr Szewc z Wydrzy. Symbolem protestu i solidarności wiejskiego środowiska jest usypany na miejscu starć chłopskich z policją kopiec.

W dniu 12 grudnia 1938 roku z inicjatywy działającego w Grębowie Koła Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici” została zorganizowana Spółdzielnia Spożywców „Społem”, zrzeszająca 187 członków.

Kolejną miejscowością na obszarze gminy jest **Jamnica**. Pierwsza wzmianka o Jamnicy została zawarta w wizytacji biskupiej z 1595 roku. Wspomniana jest istniejąca tu kuźnica. Jej mieszkańcy zajmowali się wydobywaniem rudy darniowej i jej przerobem. W Jamnicy wyroby z żelaza produkowano do końca XVIII wieku.

W 1662 roku według Pawińskiego było 21 dusz. W 1750 roku osada posiadała 4 morgi ziemi uprawnej, na nich 6 chałup i tyleż gospodarstw, a to: 4 młynarzy oraz 2 gontarzy. Oprócz tego 11 komorników, w tym jeden stawowy. Według wizytacji biskupiej z roku 1727 wieś nosi nazwę „ Młynki”. W roku 1750 było rodzin 22 a dusz 114. W osadzie występują nazwiska: Loch, Bajor oraz dwóch o nazwisku Kutaga.

W 1765 roku w Jamnicy było sześciu zagrodników i 16 komorników.

W 1794 roku wieś liczyła 186 dusz.

Za czasów galicyjskich była jednostkową gminą wiejską, a w jej skład, jako przysiółek wchodziły Krawce zwane dawniej Zatrześniami i Kędzie. W 1867 roku Zatrześnie oddzieliło się od Jamnicy i powstała samodzielna jednostkowa gmina wiejska Krawce.

Przed 1870 rokiem założono we wsi szkołę „zimową”, w której uczyli się miejscowi chłopcy. W 1894 roku zorganizowano szkołę ludową, w której pierwszym nauczycielem był Stanisław Radzimowski.

W czasie reformy administracyjnej w 1934 roku zlikwidowano gminę Jamnica i wieś przyłączono do gminy zbiorczej Grębów. We wsi utworzono wówczas sołectwo, a sołtysem został dawny wójt – Wojciech Jurek.

Najstarsza wzmianka o istnieniu **Jeziórka** występuje w spisie lustracyjnym z 1738 roku jako Zajezierze i Podziejzerze. Wieś stanowiła własność Tarnowskich z Dzikowa.

W 1750 roku w Zajezierzu było 14 rodzin, a 94 dusze. W tymże roku Kobylarnia, przysiółek Jeziórka liczyła 6 rodzin i 25 dusz.

Dokument lustracyjny z 1772 roku stwierdza: *w szlacheckiej części Grębowa Tarnowskich i Jeziorkach siedziało 48 gospodarzy i 4 komorników. Z gospodarzy 20 posiadało po 3 morgi, 23 po 1,5 morgi, a 5 po 2 morgi.*

W tymże roku, po utworzeniu Galicji, wieś była małą osadą liczącą około 50 zagrod i uznane zostało za samodzielną jednostkową gminę wiejską. W 1786 roku z powodu niewielkiej liczby mieszkańców i jako słabą ekonomicznie gminę Jeziórko zlikwidowano i przyłączono do gminy Żupawa, zaś Królewszczynę z Zabrzniem do Grębowa.

Do 1806 roku Kobylarnia była w posiadaniu Jana Jacka hr. Tarnowskiego i jego żony Rozalii z Czackich, którzy założyli tu niewielki folwark. Gdy po 1806 roku dobra te odziedziczył Jan Feliks hr. Tarnowski, w 1826 roku folwark rozwiązał, a grunty wydzierżawił 18 chłopom z Jeziórka, pozwalając niektórym z nich się tu osiedlić i pobudować.

W 1835 roku Jeziórko (tereny Wielkich i Żabich Ługów), część Wydrzy Jamnicy, Sokolniki część Nadbrzezia zakupił na licytacji dóbr kameralnych Jan Roch Dolański, który swą siedzibę urządził w Grębowie.

W 1876 roku ponownie została samodzielną gminą wiejską. W 1881 roku we wsi zamieszkiwało 364 mieszkańców wyznania rzymsko-katolickiego, należących do parafii w Grębowie. Wieś stanowiła własność hr. Jana Tarnowskiego. Istniała w niej leśniczówka. W 1916 roku rewiry leśne Jeziórko i Żupawa wchodziły w skład dóbr mokrzyzowskich jako własność Zofii z Potockich hr. Tarnowskiej. Przysiółek Jeziórka Kobyłka został zasiedlony najpóźniej, bo dopiero po I wojnie światowej. Pierwsi mieszkańcy osiedlili się tu w 1924 roku.

W 1907 roku założono we wsi jednoklasową szkołę gminną, przeprowadzona została regulacja Żupawki i osuszono obydwie jeziora na terenie wsi, a następnie urządzono pastwisko Marcinowski Ług.

W 1934 roku zlikwidowano gminę w Jeziórku, przyłączając wieś do gminy zbiorczej Grębów.

W dniu 15 sierpnia 1936 roku członkowie Koła SL i „Wici” usypali mogiłę-kopiec na cześć chłopów poległych pod Warszawą w 1920 roku. Kopiec usypano na pastwisku Bielka, za rzeką, przy szosie.

Pierwsza wzmianka o wsi **Krawce**, nazywanej wcześniej Zatrześnie pochodzi z *Wizytacji* z roku 1738, według której siedzieli tu grębowscy maziarze. Nazwa „Zatrześnie” pochodzi od rzeki Łęg, którą do XVIII wieku nazywano Trześnią.

Około 1750 roku osada liczyła 17 rodzin, 94 dusze. Już w 1794 roku osadę zamieszkuje 148 dusz.

Zmiana nazwy wsi na Krawce nastąpiła w XIX wieku. W drugiej połowie XVII wieku dobra Mokrzyzów należały do dóbr królewskich i wchodziły w skład dóbr starostwa sandomierskiego. Pod koniec XVIII wieku, w wyniku I rozbioru Polski przeszły na własność rządu Cesarstwa Austrii, stanowiąc tzw. dobra kameralne. Dobra te przez długi okres czasu pozostawały w rękach rządu

austriackiego i podlegały jedynie dzierżawie. Dzierżawcami tych dóbr byli m. in.: w latach 1809 – 1813 Karol baron Kaschmitz, a w latach 1813 – 1814 Jan Feliks hr. Tarnowski, obejmując rewiry leśne: Stale, Krzątkę i Zatrześnie vel Krawce.

Dopiero na przestrzeni lat 1829 – 1839 rząd Cesarstwa Austrii zdecydował się na sprzedaż dóbr kameralnych. Dobra Mokrzyszów wraz z częścią Sobowa, Stale, Krzątkę i Krawce nabył w 1835 roku Antoni Teodor Schindler, pan dóbr Rechowitz na Morawach. Po Antonim Teodorze Schindlerze dobra te przeszły w posiadanie spółki Artus i Maks Francke. W 1905 roku spółka sprzedaje dobra Zofii z hr. Potockich hr. Tarnowskiej, dziedzicze dóbr dzikowskich.

Krawce – Leśniczówka, fot. M. Florek

W 1908 roku na zlecenie Zdzisława Jana hr. Tarnowskiego wzniesiono pierwszą leśniczówkę. Zbudował ją pan Konefał, mieszkaniec Alfredówki.

Częścią wsi Krawce jest osada **Sulechów**. Osada wzięła nazwę od łowcy Sulecha, który się tu osiedlił. W początkowym swym okresie stanowiła przysiółek Grębowa. Nie rozwinęła się jednak, a nazwa miejsca gdzie przebywał wiele lat przetrwała. Dopiero rząd austriacki założył tu w 1818 roku kolonię niemiecką, która w 1838 roku liczyła 16 dusz, a w 1840 już – 40. Byli to protestanci wyznania ewangelicko-augsburskiego i należeli do parafii ewangelickiej w kolonii niemieckiej Reinschenau (ob. Ranizów). W osadzie funkcjonował drewniany kościółek (kaplica) oraz cmentarz ewangelicki.

Pierwsza wzmianka o **Porębach Fumańskich** pochodzi z 1792 roku. Była to wówczas kolonia założona przez Tarnowskich. W roku 1818 liczyła 69 dusz.

Według *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w 1887 roku Poręby Furmańskie stanowiły przysiółek Furman. Znajdowało się 31 tam domów, które zamieszkiwało 186 mieszkańców (96 mężczyzn i 90 kobiet).

Około 1590 roku nastąpiła lokacja wsi **Stale**. W pochodzących z tegoż roku Spisach poddanych Mokrzyszowa (Stale stanowiły jego przysiółek) figuruje dwóch mieszkańców o nazwisku Stala. Od tego nazwiska przysiółek wziął swoją nazwę. Jako samoistna wieś występują Stale w roku 1629. Podlegają wówczas pod starostwo grodowe sandomierskie. Dziesięcinę oddawali kościołowi wielowiejskiemu, co odnotowały po raz pierwszy *Regestry podatkowe* z 1662 roku. Pierwszą wzmiankę o istnieniu wsi znajdujemy w *Lustracjach dóbr królewskich z lat 1660-1664*. W sprawozdaniu lustrator pisał: *Kmiecia żadnego nie masz jeno ośmiu zagrodników na dwu zagrodach. Czynszu żadne gonie dawają, jeno po 1 gęsi z zagrody, kapłonów 2, kur 4. Robią sprzęż, gdyż się czterej składają na cały pług, dni cztery w tygodniu. Młyn i staw. Bywał kwandem młyn o 1 kole, który Kozacy spalili. Stawek jest, ale pusty i zarosły. Dziesięcina po tych chałupach należy do kościoła wielowiejskiego, którą sptacają fl.3.*

W czasach króla Augusta II Sasa mieszkańcy Stalów i Mokryszowa, podburzeni przez urzędników starostwa sandomierskiego zaprzestali płacenia dziesięciny, a za rządów cesarza Józefa II, toczył się proces o dziesięcinę z proboszczem Wielowśi ks. Ruszelem a wymienionymi wsiami. Proboszcz na drodze sądowej próbował wyegzekwować nadany kościołowi przywilej królewski. Skończyło się na tym, że jego następca ks. Neyman w 1784 roku dziesięciny z tych wsi już nie pobierał.

Już w XVIII wieku w Stalach mieściło się leśnictwo i administracja dóbr królewskich. Do wsi należał w XIX wieku folwark Budy Stalowskie.

Pod koniec XVIII wieku, w wyniku I rozbioru Polski przeszły na własność rządu Cesarstwa Austrii, stanowiąc tzw. dobra kameralne. Dobra te przez długi okres czasu pozostawały w rękach rządu austriackiego i podlegały jedynie dzierża -

wie. Dzierżawcami tych dóbr byli m.in.: w latach 1809 – 1813 Karol baron Kaschmitz, a w latach 1813 – 1814 Jan Feliks hr. Tarnowski, obejmując rewiry leśne: Stale, Krzątkę i Zatrzeźnie vel Krawce. Dopiero na przestrzeni lat 1829 – 1839 rząd Cesarstwa Austrii zdecydował się na sprzedaż dóbr kameralnych. Dobra Mokrzyszów wraz z częścią Sobowa, Stale, Krzątkę i Krawce nabył w 1835 roku Antoni Teodor Schindler, pan dóbr Rechowitz na Morawach. Po Antonim Teodorze Schindlerze dobra te przeszły w posiadanie spółki Artus i Maks Francke. W 1905 roku spółka sprzedaje dobra Zofii z hr. Potockich hr. Tarnowskiej, dziedzicze dóbr dzikowskich. W 1908 roku w zainicjowanej przez rząd austriacki akcji osuszania tych terenów, zmeliorowane zostały również dobra dzikowskie Tarnowskich w rejonie Stalów, Budy i Krawców, dzięki czemu uzyskali oni duże obszary dobrych łąk i lasów oraz dochodowe stawy rybne. Prace melioracyjne kontynuowała zawiązana w okresie międzywojennym Spółka Wodna.

W czasie I wojny światowej, w wyniku działań wojennych, Stale zostały doszczętnie spalone.

Wieś **Wydrza**, zwana wówczas Wydrze powstała w wyniku osadnictwa przełomu XVII i XVIII wieku, prowadzonego w tej części Puszczy Sandomierskiej przez Tarnowskich. Osadnicy przybyli tu z Grębowa i położonej na południu Majdańszczyzny. Pomędzy Wydrzą a Grębowem powstał przysiółek **Miętne**. W 1750 roku wymieniany jest jako osada, w której żyło 7 rodzin i 16 dusz. W 1794 roku Miętne wraz z Wydrzą liczyło 115 dusz. W 1818 roku w Miętnej było 92 dusze, a w Wydrzy 123. W 1835 roku królewską część Wydrzy i tereny Jeziorkowskich Wielkich Ługów zakupił od rządu austriackiego Jan Roch Dolański. Swą siedzibę urządził w Grębowie, gdzie wybudował kompletne założenie pałacowo-folwarczne, zaś na Ługach założył folwark Chyb. Przy drodze do Wydrzy, zwanej Gościńcem wznosił zabudowania folwarczne, a obok rozwinęła się osada Klonów (ob. Klonowe), gdzie mieszkali pracownicy folwarczni. Po I wojnie światowej Dolański podjął szeroko zakrojone prace melioracyjne, w wyniku których osuszono Wielkie Ługi, Wydrzę i Miętne. Na Żabim Ługu, na wzniesieniu Bardo, naprzeciwko osady Klonów, pobrał nowe

zabudowania folwarczne, a stare rozebrano.

Wydrza i Miętne pozostawały przysiółkami Grębowa do 1937 roku. W tymże roku, uchwałą Wydziału Powiatowego w Tarnobrzegu, gromadę Grębów podzielono na dwie gromady: gromadę Wydrzę z Miętmem i Klonowem i gromadę Grębów z resztą przysiółków. Wydrza wchodziła w skład gminy zbiorowej Grębów.

Około 1887 roku miejscowy gospodarz i podwójci w gminie Grębów Jan Gil zorganizował we wsi szkołkę zimową. Dzieci uczyły się po domach, a nauczycielem był miejscowy chłop Antoni Nieradka. Wcześniej chodziły do szkoły parafialnej, a później trywialnej w Grębowie. Około 1900 roku zorganizowano we wsi szkołę publiczną. Nauka odbywała się podobnie jak w szkole zimowej. Dopiero w 1924 roku rozpoczęto budowę murowanej szkoły powszechnej II stopnia.

W Wydrzy, na długo przed 1900 rokiem działała karczma należąca do Tarnowskich. W 1891 roku prowadził ją Żyd Mosiek Birchak. Karczmę zlikwidowali chłopci w czasach „Republiki Tarnobrzesckiej”. Po 1920 roku koncesję na jej prowadzenie uzyskał Jan Winiarczyk. Karczma, a przy niej niewielki sklepik funkcjonował przez okres okupacji hitlerowskiej i jakiś czas po II wojnie światowej. Zlikwidowano ją po uruchomieniu we wsi sklepu GS-u.

Wieś **Zabrze Dolne** jako przysiółek Grębowa wymieniany jest od 1750 roku. Osada liczyła wówczas 9 rodzin i 23 dusze. Z czasem powstają tu skupiska domostw w poszczególnych przysiółkach zwanych: Olendrami, Nowinami, Dębiną, Podgórzem i Zabrzem Górnym. Zabrze założone zostało jako osada królewska i zasiedlona została osadnikami królewskimi z Grębowa. Pierwsi osadnicy trudnili się wypalaniem węgla drzewnego, pasterstwem, uprawą ziemi i łowiectwem. W 1794 roku było tu 91 dusz, a w roku 1826 – 153 dusze.

Przed 1870 rokiem z inicjatywy księży z Grębowa zorganizowana w Zabrzem Dolnym szkołkę zimową. Nauczycielami byli miejscowi chłopci. Szkoła zimowa istniała również w Zabrzem Górnym.

W okresie międzywojennym powstała inicjatywa budowy szkoły w Zabrzem Dolnym. Powstał Komitet Budowy Szkoły, któremu patronował Seweryn Dolański.

Uroczyste poświęcenie i otwarcie Publicznej Szkoły Powszechnej w Zabrnium odbyło się w dniu 3 grudnia 1930 roku. W latach 1930 – 1931 istniały tu dwa oddziały, a w latach 1931 – 1932 powstały dwa kolejne. Szkoła była czteroklasowa.

Osada **Zapolednik** wymieniana jest od 1738 roku jako przysiółek Grębowa. W 1828 roku liczyła 22 dusze. Według *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w 1895 roku Zapolednik posiadał 33 domy zamieszkiwane przez 204 mieszkańców.

W 1925 roku w jednym z dwojaków dworskich zorganizowano szkołę dla pracowników dworskich. W tej szkole w okresie okupacji prof. Stanisław Bąk z Grębowa zorganizował tajne nauczanie, w czym pomagali mu nauczyciele wysiedleni z Wielkopolski, którzy znaleźli schronienie w pałacu Dolańskich.

Historia wsi **Żupawa** rozpoczyna się w 1411 roku, kiedy to król Władysław Jagiełło za wkład Tarnowskich w zwycięstwo nad Krzyżakami, przydzielił im las należący do królewskiej wsi Sobów, leżący nad rzeką Żupawa. Był to teren o znacznych pokładach rudy darniowej. Tarnowscy zbudowali tutaj kuźnicę i osadę dla pracowników wydobywających rudę. Kiedy w 1519 roku król Zygmunt Stary przyznał Spytkowi z Tarnowa, dziedzicowi Wielowisi, prawo wyrębu w lasach królewskich we wsiach Sobów, Grębów i Przyszów, a w 1524 roku dochód z lasów królewskich Chmielowa i Mokrzyszowa Tarnowski zbudował na rzece Żupawie zapórę a przy niej tartak, w którym przecierano drewno z karczowanej puszczy. W początkach XVII wieku w miejscu osady śródlęsnej Tarnowscy zakładają wieś, której nadają nazwę Żupawa, a w jej pobliżu folwark o tej samej nazwie.

Według Pawińskiego w 1662 roku Żupawa liczyła 56 dusz. W 1750 roku wieś liczyła 44 rodziny ze 160 duszami. W 1772 roku we wsi było ośmiu połowników siedzących na półłankach, tj. ośmiu morgach. W tym czasie było 30 gospodarzy, z których 11 posiadało po 4 morgi, a 19 po trzy morgi ziemi, oprócz tego 6 komorników. W 1783 roku było 30 gospodarzy i 7 chałupników, a w 1794 wieś liczyła 301 dusz. Po I rozbiorze Polski, w 1772 roku wieś została jednostkową gminą wiejską. W 1786 roku do gminy Żupawa dołączono Jeziórko i Furmany. Taki stan trwał do 1867 roku,

kiedy to nowa ustawa spowodowała ponowne utworzenie gminy w Jeziorku i odłączenie jej od Żupawy.

W 1826 roku uregulowane zostały stosunki własnościowe pomiędzy Tarnowskimi, a austriackim skarbem państwa (kamerą) na terenie Żupawy i innych wsi. Za przyznanie im prawa własności do lasów w Żupawie i Hermanach koło Jadachów i prawa własności wsi Żupawy i Furmany oraz dwóch łąnów w Przyszowie, Tarnowscy zrzekli się na rzecz austriackiego skarbu państwa: prawa do pasienia bydła, zbierania żołądzi i pobierania opłat od pszczelarzy, 1/3 dochodu z rybołówstwa na stawie w Przyszowie i prawa rybołówstwa w wodach mokrzyzowskich. Tarnowscy wybudowali w Żupawie leśniczówkę i zorganizowali leśnictwo.

W 1853 roku założono we wsi, w budynku gminnym założono szkołę zimową. Szkoła funkcjonowała do 1910 roku, kiedy to w budynku zakupionym od Żyda Arona Kellera, zorganizowano szkołę krajową.

Przed 1865 rokiem, na pastwisku w pobliżu leśnictwa Tarnowscy wybudowali karczmę. Karczma przetrwała burzliwy okres „Republiki Tarnobrzесьkiej”, zlikwidowano ją dopiero po roku 1920.

W 1866 roku uregulowano sprawę służebności leśnych i pastwiskowych. Oddzielono obszar dworski od obszaru wsi, jak również dokonano rozdziału terytorialnego Jeziórka od Żupawy.

W 1926 roku powstaje w Żupawie Ochotnicza Straż Pożarna. W 1934 roku w wyniku reformy administracyjnej Żupawa weszła w skład zbiorowej gminy wiejskiej w Tarnobrzegu.

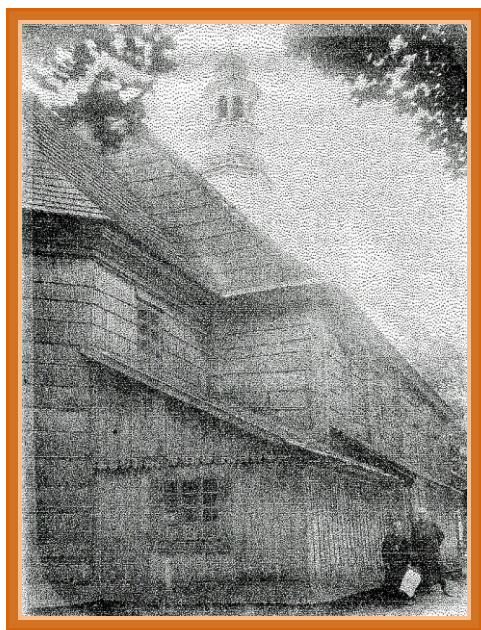
Przysiółek Żupawy – **Orliska**, dawniej należał do szlacheckiej części Sobowa i został utworzony z woli Tarnowskich, stąd dawniej używana nazwa Wólka Orliska. Wieś Wólka Orliska jest wymieniana w *Rocznikach, czyli kronikach słynnego Królestwa Polskiego* autorstwa Jana Długosza w XV wieku. Jan Długosz wymienia *Orlę Górkę* położoną w pobliżu Trześniówki, zwanej również Branką albo Mokrzyzowym Potokiem. W XIX wieku funkcjonuje nadal jako przysiółek Żupawy.

Na terenie gminy funkcjonują obecnie cztery rzymskokatolickie ośrodki parafialne: Grębów, Stale, Wydrza i Zabrze.

Najstarsza parafia p.w. Św. Wojciecha Biskupa w Grębowie powstała w 1604 roku w wyniku wydzielenia z parafii Trześć.

Początki kościoła murowanego sięgają 1906 r., kiedy to dwaj architekci Tadeusz Stryjeński i Franciszek Mączyński na zlecenie Henryka Dolańskiego, kolatora i miejscowego dziedzica przystąpili do opracowania projektu świątyni. Budowę prowadzono dzięki dużemu zaangażowaniu księdza Józefa Kasprzyckiego - ówczesnego proboszcza parafii Grębów. Fundatorem był Seweryn Dolański, właściciel dóbr grębowskich i kolator świątyni. Uroczystego wmurowania kamienia węgielnego dokonał biskup przemyski K. Fischer w 1912r. Kościół parafialny wzniesiony został w latach 1912 - 1922.

*Kościół parafialny w Grębowie z 1770 r.
(fot. arch. w zbiorach MH Tarnobrzeg)*

*Obecny kościół parafialny w Grębowie
z lat 1912-1922, fot. M. Florek*

Vis a vis kościoła stoi pochodząca z XIX wieku murowana plebania. Zespół kościoła parafialnego stanowi niezwykle cenny obiekt zabytkowy gminy.

W odległości około 150 metrów na północny wschód od kościoła parafialnego, na północ od dawnej drogi Stalowa Wola – Tarnobrzeg usytuowany jest cmentarz parafialny. Pierwszego pochówku dokonano tu w 1 poł. XIX wieku (wcześniej zmarłych chowano na cmentarzu przykościelnym).

Parafia p.w. Św. Teresy z Awila w Stalach erygowana została w 1929 roku w wyniku wydzielenia z macierzystej parafii OO. Dominikanów w Tarnobrzegu, na mocy dekretu ks. Anatola Nowaka, bp ordynariusza przemyskiego. Obecny kościół parafialny wzniesiono w 1930 roku z fundacji Seweryna Dolańskiego, dziedzica dóbr grębowskich i jego żony Teresy, Franciszki Ponińskiej. Autorem projektu budowy kościoła była arch. Marian Osiński – profesor Politechniki Lwowskiej. Kościół parafialny w Stalach stanowi cenny przykład architektury sakralnej okresu międzywojennego.

Kościół parafialny w Stalach, fot. M. Florek

Na południowy zachód od kościoła wznosi się murowany budynek plebanii, wzniesiony w 1931 roku, staraniem Seweryna Dolańskiego. Bezpośrednio za ogrodzeniem placu kościelnego w kierunku zachodnim znajduje się cmentarz parafialny.

Samodzielne parafie: p.w. Św. Józefa Robotnika w Wydrzy i p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła w Zabrnju powstały na mocy dekretu biskupa przemyskiego Ignacego Tokarczuka w 1972 i 1983 roku poprzez wydzielenie z macierzystej parafii Grębów. Nowo powstałe parafie włączone zostały do dekanatu tarnobrzeskiego.

Na obszarze gminy funkcjonuje następujące zabytkowe cmentarze z okresu I wojny światowej:

* **Cmentarz wojenny w Krawcach** założony został w 1915 roku. Położony jest poza wsią, na piaszczystej wydmy, nad rzeką Łęg, wokół porośnięty lasem. Na cmentarzu pochowanych zostało w 3 zbiorowych mogiłach 95 żołnierzy rosyjskich poległych w walkach nad Łęgiem wiosną 1915 roku. Zasięg cmentarza był większy niż obecnie ogrodzony teren, o czym świadczą widoczne kości ludzkie wśród rozwiewanego piasku.

Krawce – cmentarz wojenny z 1915 r., fot. M. Florek

Wydrza – cmentarz wojenny z 1915 r., fot. M. Florek

* **Cmentarz wojenny w Wydrzy** położony jest w polu, nad Kanałem Miętnieńskim, w odległości około 1 200 m na południe od drogi Grębów-Krawce przez Miętne. Założony został w 1915 roku. Na cmentarzu pochowani zostali żołnierze austrowęgierscy polegli w walkach nad Łęgiem w maju i czerwcu 1915 roku. Zasięg cmentarza był większy niż obecnie ogrodzony teren, lecz został pomniejszony przez przyorywanie podczas prac polowych.

* **Cmentarz wojenny w Stalach** założony został w 1914 roku. Położony jest obok kapliczki przydrożnej, położonej przy drodze Tarnobrzeg- Stalowa Wola, poza

terenem zabudowanym, po wschodniej stronie wsi. Na cmentarzu pochowanych zostało 182 żołnierzy: 61 z armii austrowęgierskiej, 5 z armii niemieckiej i 115 z armii rosyjskiej w 6 grobach masowych i 107 pojedynczych. Obecnie plan cmentarza nieczytelny, mogiły zatarte, większość cmentarza zaorana.

Stale – teren cmentarza wojennego z 1914 roku, fot. M. Florek

Ponadto na obszarze gminy znajdują się następujące cmentarze będące w kręgu zainteresowania konserwatorskiego:

- * **Cmentarz przykościelny w Grębowie**, położony jest w centrum wsi, na skrzyżowaniu dróg prowadzących z Tarnobrzega do Stalowej Woli, Krawców i Wydrzy. Założony został w 1604 roku wraz z budową kościoła parafialnego. Założony na planie nieregularnym z kościołem parafialnym w centrum założenia.
- * **Cmentarz parafialny, rzymsko-katolicki w Grębowie**, położony jest w centrum wsi, po północno - zachodniej stronie dawnej drogi Tarnobrzeg – Stalowa Wola. Oddalony od kościoła ok. 150 m. Założony w 1 poł. XIX w., na planie prostokąta, układ grobów, kwater i alejek nieregularny, z kaplicą grobową Dolańskich na osi. Ogólny stan zachowania cmentarza dobry.
- * **Cmentarz parafialny, rzymsko-katolicki w Stalach**, położony na niewielkim, pofałdowanym wzniesieniu w północnej części wsi, przylegający od południa do placu kościelnego. Oddalony około 1km od drogi Tarnobrzeg Stalowa Wola i około 150 m od drogi Furmany –Stale. Cmentarz założony został w po 1930 roku, na planie prostokąta z główną aleją na osi wejścia. Układ mogił i kwater regularny.

Grębów – cmentarz parafialny, fot. M. Florek

Stale – cmentarz parafialny, fot. M. Florek

Ponadto na terenie gminy znajdują się niezabytkowe cmentarze i miejsca po cmentarzach:

- * cmentarz parafialny w Krawcach
- * cmentarz ewangelicki w Krawcach - Sulechowie Starym

Układy planistyczne wsi założonych na prawie polskim na obszarze gminy Grębów nie występują. Wszystkie wsie powstały „na surowym korzeniu” i były lokowane na prawie niemieckim. Nowe prawo zmieniał zasadniczo zewnętrzny wygląd wcześniejszych wiosek. Wprowadzało gospodarkę uporządkowaną, trójpołową wraz z nowym podziałem gruntów pod zabudowę i uprawę rolną. W miejsce dotychczasowej chaotycznej zabudowy i pojedynczo uprawianych polan leśnych wytyczono główną ulicę, a przylegającą do niej ziemię dzielono na sadyby i ogrody. W ten sposób wieś otrzymała wygląd taki, jaki w głównych zarysach zachował się do dzisiaj. Pomimo zniszczeń spowodowanych przez obie wojny światowe miejscowości gminy Grębów zachowały historyczny układ przestrzenny.

Obfitość drewna pozyskiwanego legalnie lub nielegalnie w okolicznych lasach przyczyniło się do tego, że budownictwo na terenach po obu stronach Sanu przedstawiało się dość dostatnio. Chałupy budowane były z grubego drzewa, węglowane „na obłap”, z wystającymi na rogach ostatkami, były dość obszerne. Zwykle część mieszkalna składała się z przechodniej sieni umieszczonej pomiędzy izbą a komorą. Zamożniejsi gospodarze posiadali oddzielnie postawione budynki

gospodarcze (stodołę i stajnie), średniozamożni i ubożsi budowali stajnie i chlewy pod jednym dachem z częścią mieszkalną. Domy kryte były z reguły wysokim dachem czterospadowym poszytym słomą w schodki, dolna krawędź dachu podbita niekiedy dranicami. Wysokość widocznej części zrębu do wysokości dachu miała się w starszym budownictwie lasowiackim, jak 1 : 1, 5 a nawet 1 : 2.

Stale – chałupa z 2 poł. XIX wieku, fot. M. Florek

Budynki mieszkalne usytuowane były na początku działki zagrodowej, w bezpośrednim sąsiedztwie drogi. Wejścia do domów znajdują się w dłuższej ścianie frontowej, od strony podwórza. Chałupy zwrócone były szczytem do drogi. Pomiędzy drogą wiejską a szczytem chałupy znajdował się ogródek.

Poszczególne zagrody od siebie we wsiach o zwartej zabudowie były oddzielone od siebie różnego rodzaju ogrodzeniami. W 3 ćw. XIX wieku – jak pisał Jan Słomka – *podwórza ogrodzone były płotami z chrustu wierzbowego albo tzw. dronkami, tj. materiałem dartym czyli łupanym z drewna sosnowego lub świerkowego, albo wreszcie w dwie lub cztery poziome żerdzie*. Najstarsze formy ogrodzeń zachowały się jeszcze po II wojnie światowej w północnej części obszaru wideł Wisły i Sanu.

Po dokonaniu opisu chałup, pora przedstawić charakterystykę budynków gospodarczych wchodzących w skład zagród lasowiackich. Budynki gospodarcze zagrody lasowiackiej to: stodoła, stajnia, chlew oraz spichlerz zwany często komorą.

Budowane z XIX wieku zagrody składały się z chałupy, stajni i stodoły. Niektóre stajnie łączyły pod jednym dachem oddzielne pomieszczenia dla świń i kur. W XIX wieku budowano kilka typów stajni różniących się ilością pomieszczeń o odmiennych funkcjach. Najprostszą formę reprezentują budynki składające się z jednego pomieszczenia o niewielkiej powierzchni użytkowej. W tym też czasie budowane były stajnie, składające się z dwóch pomieszczeń, każde z oddzielnym wejściem. Występowały także stajnie, których układ był kombinacją dwóch w/w typów: oddzielnych pomieszczeń dla krów, koni, świń oraz kur.

Drugim podstawowym budynkiem gospodarczym w zagrodzie była stodoła. W małych gospodarstwach budowane były stodoły składające się z dwóch pomieszczeń: sásieka i boiska. Najczęściej jednak stodoły podzielone były na trzy pomieszczenia: centralnie umieszczonego boiska i dwa sásieki po obu jego bokach. Budowano także stodoły, w których po jednej stronie boiska znajdował się sásiek, a po drugiej komora. Niektóre ze stodół, obok boiska i dwóch sásieków, posiadały wydzielone oddzielne pomieszczenie użytkowe bądź, jako wozownia bądź też plewnia.

Spichlerz, obok stodoły i stajni, był dodatkowym budynkiem gospodarczym niektórych zagród. Najpierwotniejszą formą spichlerza był niewielki budynek o jednym wnętrzu z wejściem umieszczonym w ścianie szczytowej. Bardziej rozbudowany układ miały spichlerze posiadające dwa pomieszczenia, z których mniejsze pełniło funkcję przedsionka. Bywały też spichlerze połączone z wozownią bądź stajnią.

Istotnym elementem wyposażenia zagrody były piwnice. Zachowały się prymitywne formy pomieszczeń ukrytych w ziemi w postaci tzw. grub oraz kopców. Gruba jest pomieszczeniem stałym, o konstrukcji drzewno-ziemnej, częściowo ukrytej pod ziemią. Służyła do przechowywania w zimie ziemniaków, buraków, kapusty w główkach itp.. Kopiec jest pomieszczeniem prowizorycznym, wykopany w ziemi na okres zimy. Składa się tam ziemniaki i buraki. Po wybraniu ziemniaków kopiec jest likwidowany.

Charakteryzując zabytkowe obiekty trudno nie wspomnieć o następujących zabytkach nieruchomych:

1. Zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha Biskupa w Grębowie, zlokalizowany jest na terenie płaskim, w centrum wsi, przy dawnej drodze prowadzącej z Tarnobrzega do Stalowej Woli, po jej zachodniej stronie. Początki kościoła murowanego sięgają 1906 r., kiedy to dwaj architekci Tadeusz Stryeński i Franciszek Mączyński na zlecenie Henryka Dolańskiego, kolatora i miejscowego dziedzica przystąpili do opracowania projektu świątyni. Budowę prowadzono dzięki dużemu zaangażowaniu księdza Józefa Kasprzyckiego - ówczesnego proboszcza parafii Grębów. Fundatorem był Seweryn Dolański, właściciel dóbr grębowskich i kolator świątyni. Uroczystego wmurowania kamienia węgielnego dokonał biskup przemyski K. Fischer w 1912r. Kościół parafialny wzniesiony został w latach 1912 - 1922.

Budynek kościoła wzniesiony został z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej. Ściany naw bocznych, zakrystii i skarbczyka obustronnie tynkowane. Ściany nawy głównej wieży i prezbiterium tynkowane od wewnątrz. Dachy pokryte blachą trapezową. Wewnątrz sklepienia krzyżowe i kolebkowe z lunetami, na gurtach. Posadzka z płyt marmurowych. Okna z podziałem maswerkowym. Drzwi drewniane, futrynowe. Schody zewnętrzne betonowe, na wieżę drewniane. Kamieniarka kamienna.

Trójnawowy, z wieżą przy nawie północnej. Prezbiterium węższe od nawy, zamknięte trójbocznie, usytuowane pomiędzy zakrystią a skarbczykiem. Wieża kwadratowa.

Bryła rozczłonkowana, z wieżą dominującą nad całością bryły. Czteroprzęsłowy korpus nawowy nakryty dachem dwuspadowym, nawy boczne - dachami pulpitowymi. Wieża nakryta dachem dwuspadowym. Kruchta i prezbiterium dachem wielopołaciowym. Wieża 5-cio kondygnacyjna, z kamiennym balkonem i także balustradą na piątej kondygnacji. W szczycie wieży okulus z zegarem. Fasada nawy głównej, prezbiterium, kruchty i wieży ceglana. Na szczycie wieży i na

zakończeniu ścian szczytowych nawy głównej kute krzyże.

2. Kaplica cmentarna w Grębowie, wzniesiona została w 1876 roku z fundacji Feliksa Piotra Dolańskiego, herbu Korab, właściciela dóbr grębowskich. Murowana z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowana. W nawie i w części ołtarzowej sklepienie kolebkowe. Podłoga z desek na drewnianych legarach. Wieźba dachowa zapewne konstrukcji krokwiowo-jętkowej. Dach pokryty blachą ocynkowaną. Stolarka okienna drewniana, siedmiopolowa. Nad wejściem do kaplicy kolisty otwór okienny, pięciopolowy, o wykroju czworoliścia z kołem w centrum. Stolarka drzwiowa drewniana, futrynowa zakończona u góry ostrołukiem. Drzwi drewniane, spągowe, opierzone drewnianą kratownicą, na kutych zawiasach.

Założona na rzucie prostokąta, zamknięta trójbocznie, jednoprzestrzenna. Bryła budynku kaplicy zwarta, prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym, w części ołtarzowej – trójspadowym.

Elewacje tynkowane, ceglane, na tynkowanym cokole. Elewacja frontowa jednoosiowa zwrócona na południe. Narożniki ujęte dwukondygnacyjnymi cokołami. Każda z kondygnacji oddzielona profilowanym gzymsem i zdobiona płycinami (w przyziemiu prostokątną, na II kondygnacji zakończonej ostrołukowo) zakończone sterczynami nakrytymi krzyżującymi się dwuspadowymi daszkami. Fasada zwieńczona trójkątnym szczytem. Na szczycie umieszczona prostopadłościenna sterczyna z ostrołukowo zamkniętym, ażurowym prześwitem na osi pn. – pd., umieszczonym w o takim samym wykroju blendzie. W sterczynie od wsch. i zach. ostrołukowe blendy. Sterczyna nakryta krzyżującymi się dwuspadowymi daszkami ponad którą wyrasta z kuli kuty metalowy krzyż o trójlistnie zakończonych ramionach. Na osi rozglifiony portal o ostrołukowym wykroju. Ponad nim kartusz herbowy Dolańskich z herbem Korab. Wyżej okulus w profilowanym obramieniu, doświetlający wnętrze kaplicy. Ponad nim profilowany w formie gzym-su wspornik przed ostrołukową niszą na figurkę. Po bokach lizeny połączone z opadającymi lizenami od sterczyny środkowej poziomymi pasami. „Blenda” powstała pomiędzy opadającymi lizenami zakończona motywem trójliścia.

Elewacja zachodnia i wschodnia, trójosiowe, na wysokim cokole zakończonym profilowaniem. Osie podkreślają ostrołuczne płyciny. W środkowej płycinie ostrołuczne okna. Elewacje zwieńczone bogato profilowanym gzymsem.

Elewacja tylna trójosiowa, zdobiona analogicznie do elewacji bocznych z bogatym gzymsem podokapowym, nakryta dachem trójspadowym.

Wnętrze jednoprzestrzenne, z drewnianą podłogą w której drewniana dwuskrzydłowa kłapa przykrywająca schody do krypty, tynkowanymi, bielonymi ścianami i sklepieniem, rozczłonkowana lizenami dźwigającymi gurt oddzielający nawę od części ołtarzowej. Przy ścianie północnej ustawiony współczesny ołtarz z współczesnym obrazem przedstawiającym scenę z życia Chrystusa.

Grębów – kaplica grobowa Dolańskich, fot. M. Florek

Grębów – Pałac Dolańskich, fot. M. Florek

3. Zespół pałacowo-parkowy Dolańskich w Grębowie położony jest na południowy wschód od centrum wsi, przy drodze do Krawców. Od północnego zachodu i południa otaczają go grunty orne, głównie łąki. Od wschodu graniczy z drogą Grębów- Krawce. Bryła zespołu dobrze eksponowana i dobrze widoczna ze wszystkich stron, w dalszej perspektywie przesłonięta lasem. Kompozycja założenia jest zwarta, oparta o centralnie położony owalny park z pałacem pośrodku. Składają się na nią trzy główne elementy funkcjonalne ściśle ze sobą powiązane, o dyspozycji wyznaczonej przebiegiem krzyżujących się w południowej części założenia dróg – szosy do centrum wsi i przejazdowej drogi folwarcznej: park z pałacem i swobodnie na obrzeżach rozmieszczonymi zabudowaniami gospodarczymi; duży zespół zabudowań gospodarczych w części południowej oddzielony od parku odcinkiem

drogi folwarcznej; ściśle geometryczne dwuczęściowe osiedle mieszkalne umieszczone o zachodniej stronie drogi do Krawców bezpośrednio na północ i południe od narożników parku. Całość ogrodzona poligonalnym murem z bramami od zachodu i północnego - zachodu, zachowanym głównie od zachodu i północy oraz otaczającym gumno w narożniku południowo zachodnim zespołu, otwarte trzema bramami - od północy i południowego - zachodu.

Pałac wzniesiony został w trzech etapach(fazach): w I fazie wzniesiono główny budynek pałacu, powstały w latach 30-tych XIX stulecia; II faza -to budynek oficyny wolnostojącej, wzniesiony w pobliżu budynku głównego, po jego południowej stronie w 2 poł. XIX wieku; III faza to dobudowa łącznika pomiędzy pałacem a oficyną i aneksów do oficyny w okresie międzywojennym.

Jest to budynek murowany, z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowany. Piwnice pałacu sklepione kolebkowo, nad parterem stropy żelbetowe, sklepienie żaglaste i beczkowe. W korytarzu parteru strop kasetonowy, zaś w kuchni, korytarzu przed kuchnią i dwóch sąsiednich pomieszczeniach strop odcinkowy. Pod tarasem, gipsowy strop kasetonowy, na dźwigarach stalowych. Nad piętrem, klatką schodową strop kasetonowy wsparty na pilastrach. Na sceną świetlicy piętra sklepienie zwierciadlane, a w pomieszczeniach bocznych sklepienia kopulaste o podstawie ośmiokąta. W pozostałych lokalnościach sufity gładkie. W piwnicy posadzka betonowa. Na parterze, w świetlicy i sąsiednim pomieszczeniu parkiet, w korytarzach posadzka betonowa, lastrico, w umywalni i pralni terrakota, w pokojach sypialnych – parkiet. Na piętrze w pokojach parkiety. Schody głównej klatki schodowej z białego marmuru wraz z balustradą i tralkami. Druga klatka schodowa drewniana, trzecia lastrykowa. Schody zewnętrzne tarasu kamienne wraz z balustradą i tralkami. Stolarka okienna współczesna, zespolona, dwu- i trójdzielna z górnymi wywietrznikami, malowana na biało. Stolarka drzwiowa płycinowa jedno- i dwuskrzydłowa. Drzwi zewnętrzne wejścia głównego, płycinowe, szklone, z profilowanymi listwami uszczelniającymi płycinę i listwą przymykową z ornamentem, umieszczone w profilowanym portalu z kwiatowym ornamentem. Więźba dachowa drewniana, w każdej części budynku innej konstrukcji, płatwiowo-stolcowa

z kleszczami, mieczami, murlatą a także z belkami tramowymi, zarówno w poprzek jak i wzdłuż budynku. Dachy pokryte blachą ocynkowaną, malowaną na kolor wiśniowy.

Pałac założony został na planie prostokąta z dwukrotnym zryzalitowaniem na osi i na końcu budynku, połączony prostokątnym w rzucie łącznikiem z taką w rzucie oficyną, o zróżnicowanym układzie wnętrza jedno- i trójtaktowym. W ryzalicie środkowym, od strony pn. – wsch. reprezentacyjna klatka schodowa i zejście do piwnic, a od strony ogrodu salon. W ryzalitach bocznych korpusu głównego po cztery pomieszczenia. Oficyna na rzucie prostokąta, z umieszczoną od strony pn. - wsch. kuchnią i salą jadalną, a od ogrodu magazynem, korytarzem i klatką schodową na piętro. Na piętrze znajdują się cztery pokoje. W aneksie oficyny od pd. po dwa pokoje na parterze i po jednym na piętrze, w aneksie pn. po jednym pokoju na każdej kondygnacji.

Bryła pałacu podpiwniczona w części środkowego ryzalitu, dwukondygnacyjna, z ryzalitem środkowym i dwoma bocznymi w formie wież, prostopadłościenna, nakryta w częściach zryzalitowanych dachem czterospadowym, pozostałe części – dwuspadowym. Łącznik pokryty dachem dwuspadowym, a oficyna – czterospadowym. Na osi podjazdu ryzalit poprzedzony parterowym tarasem, na głębokiej półkolistej arkadzie. W elewacji ogrodowej, na osi eliptyczne schody, na półkolistych arkadach prowadzące na taras. Łącznik piętrowy, niepodpiwniczony, prostopadłościenny. Oficyna zwarta, prostopadłościenna, dwukondygnacyjna, zarówno w części głównej jak i aneksów.

Elewacja frontowa korpusu głównego pałacu ośmioosiowa na poziomie parteru i jedenastoosiowa na piętrze, na cokole. Na osi trójosiowy na parterze i pięćosiowy na piętrze ryzalit. Po bokach jednoosiowe wieże. Ryzalit środkowy poprzedzony tarasem wspartym na dwóch ostrosłupach o ściętych wierzchołkach, na cokółkach, zdobionych płycinami zakończonymi łukiem odcinkowym i strzelnicami kluczowymi, zwieńczony tralkową balustradą z parapetem. Część środkową zajmuje półkolista profilowana arkada z kluczem, na którym w tarczy herb Dolańskich – Korab, zwieńczony koroną szlachecką. Całość ryzalitu środkowego wieńczy

machikuła, nakryta dachem czterospadowym, pokrytym blachą ocynkowaną. Części elewacji frontowej pomiędzy ryzalitem środkowym a ocnymi, na cokole, z gzymsem kordonowym, z prostymi opaskami nadokiennymi, pomiędzy którymi kwadratowe płyciny z motywem czworoliścia, ponad którym fryz z cegieł ustawionych na skos oraz pełny gzyms wieńczący. Nakryte dachem dwuspadowym. Ryzalidy boczne na cokole, z opaskami nadokiennymi, gzymsem kordonowym, zakończone machikułą dźwigającą dach czterospadowy. Elewacja pn. – wsch. łącznika gładka, na cokole, z gzymsem kordonowym i wieńczącym, dźwigającym dach dwuspadowy. Otwory okienne i drzwiowe bez opasek. Elewacja pn. – wsch. oficyny, na cokole, z gzymsem kordonowym i uskokowymi opaskami nadokiennymi na piętrze, zwieńczona fryzem z kwadratowych płycin z motywem czworoliścia, ponad którym gzyms wieńczący, dźwigający wysoki dach czterospadowy. Elewacja południowa składa się z elewacji oficyny, aneksu oficyny i ryzalitu bocznego korpusu głównego. Elewacja boczna aneksu oficyny na cokole, gładka z gzymsem kordonowym i gzymsem wieńczącym, dźwigającym dach trójspadowy, ponad którym widoczny fryz i gzyms wieńczący oficyny, analogiczny do elewacji pn. – wsch. Elewacja południowa ryzalitu na cokole, z gzymsem kordonowym, obejmującym w przyziemiu uskokowo otwory okienne, zakończona machikułami, dźwigającymi dach czterospadowy. Okna wież w profilowanych opaskach nadokiennych. Elewacja południowo - zachodnia zdobiona analogicznie do elewacji pn. – wsch. W części środkowego ryzalitu paradne schody, założone na elipsie, prowadzące na taras, z którego poprzez umieszczone w niszy, zdobionej boniowaniem i profilowaną opaską ponad nią – drzwi, wejście do salonu. Ryzalit środkowy zakończony machikułą, dźwigającą attykę w formie krenelaża. Elewacja północna na wysokim cokole, z umieszczonymi w nim dwoma otworami okiennymi, z wysuniętymi ryzalitowo dwoma wieżami, zakończonymi machikułami, dźwigającymi dach czterospadowy. Okna wież I piętra w profilowanych półkolistych opaskach nadokiennych i kamiennymi parapetami. Część środkowa elewacji na cokole, z gzymsem kordonowym, trójosiowa. Okna parteru bez opasek. Ponad gzymsem kordonowym trzy, zakończone półkoliście otwory okienne, umieszczone w łukach o ściętych narożach, tworzących jakby

pilastry, pomiędzy którymi pod parapetem okiennym dekoracja w kształcie tralek. Nad otworami okiennymi łuki oparte na profilowanych wspornikach. Całość elewacji zamyka gzyms wieńczący oraz fryz złożony ze służek i kwadratowych płycin.

We wnętrzu pałacu na osi hall, z którego schody prowadzące do salonu na piętrze, przechodzącego w ryzalicye ogrodowym w taras ze schodami założonymi na elipsie. Układ ten porządkuje pozostałe pomieszczenia, które nie posiadają cech wyróżniających się. Przy wejściu, pod podestem schodów zejście do piwnic. Schody i balustrada z białego marmuru. Posadzka z terrakoty ułożonej w szachownicę. Ściany tynkowane, podzielone pilastrami kompozytowymi, dźwigającymi strop kasetonowy w hallu na paterze. Schody paradne prowadzą na piętro, gdzie łączą się korytarzem z oficyną. Hall na piętrze ze stropem kasetonowym, wspartym na czterech doryckich, kanelowanych pilastrach, ustawionych na cokołach zdobionych rombami i półkoliście zakończoną niszą w ścianie południowej.

Brama wjazdowa z mostem wzniesiona w 1 poł. XIX wieku. Murowana z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, tynkowana. W części centralnej półkoliście zakończony otwór przejazdowy, prowadzący do parku poprzez przerzucony nad kanałem wodnym most. Partia środkowa ujęta w dwa ostrosłupy o ściętych wierzchołkach, dźwigających wspólne pełne belkowanie, nakryte płaskim daszkiem czterospadowym wraz z fryzem. Nad kanałem wodnym rozpięta odcinkowa arkada mostu. Balustrada mostu prosta na profilowanym cokole, nakryta dwuspadową płytą betonową. Od strony parku, po obu stronach mostu dwa ostrosłupy (niższe), o ściętych wierzchołkach, dźwigające pełne belkowanie, nakryte czterospadowym daszkiem, z fryzem. Oba ostrosłupy na wysokim cokole.

Elewacje tynkowane, nakryte daszkiem czterospadowym, o pokryciu z blachy ocynkowanej. Elewacja pn. i pd. składa się z dwóch ostrosłupów, na cokołach, zdobionych płycinami, dźwigającymi pełny wydatny gzyms podokapowy i fryz, zdobiony konsolami i strzelnicami kluczowymi oraz umieszczonymi w narożnikach, na osi ostrosłupów kwadratowymi płycinami. Na osi zakończony półkoliście przejazd, w którym drewniana brama dwuskrzydłowa, konstrukcji listwowo - zas-

trzałowej. Elewacje wsch. i zach. na cokole, dźwigającym ostrosłup bramy, zdobiony płyciną, ponad którym fryz konsolowy z prostokątnym otworem na osi, dźwigający pełny gzyms podokapowy. Wszystkie elewacje ostrosłupów kończących most bramny od strony parku na cokołach, zdobione płycinami, ponad którymi fryz konsolowy, dźwigający gzyms podokapowy. Nakryte daszkiem czterospadowym, pokrytym blachą ocynkowaną. Balustrada mostu na profilowanym cokole gładka, tynkowana, nakryta dwuspadowo ukształtowaną płytą betonową.

Mostek nad kanałem w parku wzniesiony został w 1 poł. XIX wieku. Murowany w całości z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, przerzucony przez kanał wodny łukiem arkadowym, wsparty na dwóch przyczółkach ceglanych. Balustrada kamienno-ceglana zdobiona profilowaną płyciną, z ustawionymi na końcach balustrady, na cokołach współczesnymi wykonanymi z lastrico wazonami. Przejazd przez mostek jednolity, betonowy.

Wozownia, ob. SOSW wzniesiona została w zachodnim skraju parku przed 1853 okiem. Murowana z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowana. Wewnątrz stropy Kleina, żelbetowe na belkach stalowych, w skrzydle środkowym stalowo-ceramiczne, od z płytami łukowatymi; w sali gimnastycznej żelbetonowe, płytowe, na belkach nośnych. Nakryta stropodachem, pokrytym papą bitumiczną. Posadzki z lastrico. Drzwi zewnętrzne współczesne, płycinowe, plastikowe. Okna współczesne, zespolone trójdzielne z odchylnym nadświetlem.

Korpus na planie wydłużonego prostokąta. Od wschodu trzy symetryczne prostopadłe skrzydła: od pd. sala gimnastyczna, pośrodku krótsze skrzydło wejściowe z szatniami i komórkami, po bokach dwa krótsze płytkie aneksy – południowy z klatką schodową na piętro, dostępny od zewnątrz, północny dostępny z korpusu. Od północy krótkie skrzydło administracyjne. Korpus z szerokim korytarzem i szeregiem prostokątnych sal lekcyjnych od zachodu – na wysokości skrzydeł izby płytsze, korytarz przesunięty nieco ku zachodowi. Skrzydło południowe, salowe, pozostałe z środkowym korytarzem i szeregiem różnej wielkości pomieszczeń po bokach.

Elewacje przebudowane za wyjątkiem ściany wschodniej skrzydła

środkowego, bez artykulacji. Korpus od zachodu 26-cio osiowy, od wschodu trzy symetryczne skrzydła rozdzielone dwoma czteroosiowymi odcinkami elewacji. Skrzydło pd. z trzema dużymi oknami od pd. Skrzydło środkowe: elewacja wejściowa piętrowa z podwójnymi drzwiami z wiatrołapem w parterze i trzema osiami okiennymi na piętrze. Przedzielona gzymsem kordonowym z ukośnie kładzionej cegły, przechodzącym na ściany szczytowe aneksów i powtórzonym w odcinkach pomiędzy trzema nowymi osiami piętra. Pomiedzy oknami odcinkowe nadproża. Skrzydło pn. od południa trójosiowe, od wschodu trójosiowe z drzwiami pośrodku. Wnętrza przebudowane. Zachowane oryginalne wnętrza szatni w skrzydle środkowym.

Oranżeria pałacowa wzniesiona w 2 poł. XIX wieku. Usytuowany na południowym skraju parku, na granicy z folwarkiem. Murowana z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowana. Stropy drewniane, belkowe, z tynkowaną podsufitką. Wieżba drewniana, belkowa, stolcowa o dwóch podłużnych równoległych ściankach stolcowych. Dach pokryty eternitem falistym. Podłogi drewniane, białe. Stolarka okienna współczesna, drewniana, ościeżnicowa, dwudzielna. Drzwi drewniane, płycinowo – ramowe, wejściowe do części zachodniej deskowo-spągowe. Część zachodnia założona na rzucie wydłużonego prostokąta, dwutraktowa, dwupasmowa, z sienią od pn. wsch. i niesymetrycznym układem wnętrz połączonych amfiladą. Na osi korpusu od wsch. prostokątna część z małą przybudowaną sienią od wschodu i drugim wejściem od północy. Wnętrze trójpasmowe, o paśmie wschodnim jednotraktowym z nowszą małą lokalnością od pn. – wsch., w pozostałej części dwutraktowa amfiladowa z wejściem z małej sieni od pn.

Elewacje parterowe o prostych podziałach ramowych lizenami, na narożach obustronnie, spiętymi gładkim fryzem. Otwory prostokątne, okienne w większości przebudowane, szerokie. Elewacja zachodnia korpusu symetryczna, dwuosiowa, pn. i pd. jednoosiowe o osiach przesuniętych na boki. W szczytach małe otwory. Drzwi wejściowe w narożniku pn. elewacji wschodniej. Elewacje skrzydła podłużne, dwuprzęsłowe, z resztkami lizen środkowych. Elewacja wschodnia z płytkim aneksem sieni na osi. Ponad sienią niska nieco węższa kondygnacja sygnaturki, z lize-

nami na narożach przechodzącymi na trójkątny naczólek z kolistą blendą pośrodku. Daszek płaski dwuspadowy wysuniętym okapem. Pośrodku wysoki otwór zamknięty żaluzją okiennicą. Wnętrza prostokątne, w większości przebudowane. W skrzydle od północy szereg małych wtórnie wydzielonych izb.

Budynek mieszkalny młynarza i gorzelnianego wzniesiony został w 2 poł. XIX wieku. Usytuowany jest na zachodnim skraju założenia parkowego, nieopodal dawnej wozowni i stajni cugowej oraz młyna i gorzelni. Murowany z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowany. Ściany zewnętrzne częściowo, współcześnie pokryte zostały sidingiem. Ganek od wschodu drewniany, konstrukcji szkieletowej, dołem i górą szalowany deskami. Stropy drewniane, belkowe, z tynkowaną podsufitką. W piwnicy sklepienia odcinkowe, tynkowane. Dach pokryty częściowo blacho dachówką, częściowo eternitem falistym, na łątach. Korpus na planie prostokąta, dwutraktowy, z szeregiem różnej wielkości izb w amfiladach. Skrzydło od południowego – zachodu na planie niemal kwadratowym, dwutraktowe, przebudowane. Jest to budynek parterowy, wolnostojący, na niskim cokole. Prostopadłościenny korpus z równej wysokości skrzydłem od pd. – zach. i niższymi gankami od wschodu i zachodu, nakryty dachami dwuspadowymi, kalenicowymi.

Elewacje korpusu podzielone szerokimi lizenami na szereg różnej wielkości wnęk z wydzieloną pośrodku filarkami częścią wejściową, przysłoniętą obecnie gankiem. W elewacji wejściowej wnęki 2 i 6 przeszła oraz w elewacji pd. korpusu zamknięte odcinkowo. Otwory okienne prostokątne, w większości szerokie, przebudowane. Pośrodku elewacji wejściowej ganek dostępny po schodach. Elewacje boczne dwuprzęsłowe: pd. dwuosiowa z wejściem w osi pierwszej, północna – jednoosiowa z wejściem blisko środka. Elewacja zachodnia, częściowo przysłonięta skrzydłem, od pn. podzielona lizenami, sześćoosiowa, z gankiem wejściowym w trzeciej osi. Elewacje skrzydła z narożnymi lizenami. Elewacja zachodnia z nieco wysuniętym szczytem, jednoosiowa. Elewacje podłużne dwuosiowe- od pn. podest wejściowy, pod nim drzwi do piwnicy.

Park krajobrazowy z pałacem w części środkowej, dostępny okazałą neogotycką bramą w narożniku północno – wschodnim, przy szosie. Ograniczony dwoma stawami: małym przy szosie i dużym, wielobocznym w części północno – zachodniej, połączonymi kanałem, nad którym przerzucone mostki. Na północ i zachód od parku, bezpośrednio za jego skrajem dawne zabudowania gospodarcze: po północnej stronie stawu eksponowany zespół młyna i nieistniejącej gorzelni, a na wschód od nich teren dawnego sadu; na zachód od stawu i parku d. wozownia ze stajnią cugową i budynek mieszkalny młynarza i gorzelnianego.

Folwark założony został na planie zbliżonym do prostokąta, rozciągniętego w kierunku wschód – zachód. Kompozycja folwarku ściśle geometryczna z jednym, dawniej trzema, równoległymi, długimi budynkami od wschodu: kuźni i rymarni oraz niezachowanych: obory i stajni folwarczej oraz zestawionym w okół prostokątnym gumnem o trzech stodołach, współcześnie przebudowanych.

W zachodnim skraju założenia, u wylotu drogi folwarczej usytuowany został budynek spichlerza. Uzupełnieniem części gospodarczej jest stodoła ustawiona poza bramą zachodnią przy zachodnim biegu drogi folwarczej.

Najlepiej zachowanym elementem części folwarczej założenia jest budynek **spichlerza**. Wzniesiony został w 2 poł. XIX wieku. Pierwotnie wyposażony był w wyciąg korbowy umieszczony na poddaszu w klatce schodowej, zniszczony w latach 70-tych XX wieku. Wówczas także rozebrano kolumny portyku wejściowego oraz przebudowano więźbę dachową. Wzniesiony został z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowany. Stropy drewniane, belkowe, nagie, z elementów ciosanych. W górnej kondygnacji osadzone w murze poniżej jego korony. Więźba dachowa drewniana, stolcowa, o dwóch podłużnych równoległych ściankach stolcowych, o stolcach wspartych na belkach zaciętych w oczep. Krokwie zacięte w krótkie stopy belkowe, zacięte na oczepie. Południowe wnętrza spięte od czoła podłużną belką. Nad wnęką portyku konstrukcja ciągła. Dach kryty blachą trapezową. Podłogi w przyziemiu – za wyjątkiem sieni – wylewki betonowe. W sieni, na podestach schodów i na górnych kondygnacjach grube podłogi deskowe. Okna drewniane krosnowe z kratami prętowymi, przewlekany, osadzonymi w murze.

Okno sieni wysokie, z nadświetlem, zamknięte półkoliście. Drzwi drewniane ramowe, szalowane ukośnie listwami z okuciami kowalskimi, dwuskrzydłowe. Nadświetle podzielone słupkami. Schody drewniane, wsparte na słupie, kręcone, o biegu półkolistym i podestach wspartych na przedłużonych belkach stropowych. Poręcz profilowana, stopnie deskowe, pełne.

Założony na rzucie prostokąta, wydłużonego pn. –pd., z trzykondygnacyjną sienią wejściową na osi, dostępną z portyku wgłębnego. Przyziemie dwutraktowe, z traktem frontowym symetrycznym. W narożu pn. – zach. sieni kręcone schody z podestami na osi wejściowej. Pomieszczenia boczne dostępne z sieni. Druga kondygnacja salowa, poddasze użytkowe niskie, otwartą więźbą dachową.

Elewacje trójkondygnacyjne, o podziałach ramowych szerokimi lizenami, spiętymi płaskim fryzem – na narożach założonymi obustronnie. Elewacja wschodnia, frontowa, pięcioosiowa, z niszą wejściową na całej wysokości, pośrodku. Na narożach lizeny. W niszy duże drzwi i wysokie okno do sieni – zakończone półkoliście. Elewacja zachodnia trójosiowa, symetryczna, bez podziałów, w przyziemiu ujęta przęsłowym, ceglany murem ogrodzeniowym. Elewacje szczytowe trójosiowe, trójprzęsłowe. Otwory w elewacji północnej – za wyjątkiem trzeciej osi przyziemia – oraz w środkowej osi elewacji południowej zablendowane. W trójkątnych szczytach okrągłe okienka.

Grębów – stodoła pałacowa, fot. M. Florek

Grębów – Dawny Zarząd Dóbr, fot. M. Florek

Osiedle mieszkalne służby folwarcznej rozplanowane zostało wzdłuż drogi do Krawców i podzielone na dwie części: północną i południową. Składa się z dzie-

więciu analogicznych dwojaków, jednego czworaka. Przy parku obie części zostały zaakcentowane wystawniejszymi budynkami: z jednej strony budynkiem zarządcy dóbr a z drugiej domem ogrodnika.

Budynek Zarządu Dóbr wzniesiony został w 1 poł. XIX wieku, rozbudowany w 2 poł XIX wieku. Murowany z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowany. Ściana południowa i wschodnia skrzydła biurowego oraz część ściany wschodniej korpusu głównego drewniane, wieńcowe, tynkowane gliną i wapnem na pobiciu listwowym. Ściana południowa skrzydła spięta lisicą. Plinty kolumn portyku drewniane. Stropy drewniane, belkowe, z tynkowaną podsufitką. Wieżba dachowa drewniana, belkowa, stolcowa o dwóch podłużnych równoległych ściankach stolcowych. Stolce mieczowane z płatwią, ustawione na podwalinach. Kalenice przecinające się. Dach kryty dachówką zakładkową, na łątach. Podłogi drewniane, deskowe. Okna drewniane, ościeżnicowe, współczesne, zblokowane. Drzwi drewniane, ramowe; wejściowe płycinowe z górną częścią przeszkloną, wewnętrzne płycinowo –ramowe. Drzwi w elewacji zachodniej z dwuskrzydłowymi okiennicami spągowo – deskowymi. Schody na strych drewniane, strome, policzkowe, ażurowe.

Korpus na planie prostokąta, wydłużonego w kierunku pn. – pd., zwrócony frontem ku zachodowi, o symetrycznym dwutraktowym, trójpasmowym układzie z węższą sienią, dostępną z wglębnego portyku i salonem w paśmie środkowym. Drugi trakt nieco płytszy. Pomieszczenia w amfiladzie. Od wschodu przybudowany wąski trakt tylny o trzech pomieszczeniach: od pn. wejście do d. biur i klatka schodowa na strych. Od pn. – wsch. dobudowane w licu ściany pn. prostokątne skrzydło biurowe, trójpasmowe, z pasmem wschodnim – ob. wejściowym - dwutraktowym: od pd. sień ze schodami na strych, od pn. kuchnia.

Budynek wolnostojący, parterowy, na niskim cokole. Korpus z niszą wejściową od zachodu i małą przybudówką od wschodu, powiększony o długie, wąskie skrzydło od pn. – wsch. Dachy wysokie, nad korpusem czterospadowy, nad skrzydłem naczółkowy o połaci krótszej. Kalenice prostopadłe, z ujściami kominów.

Elewacje jednokondygnacyjne, w korpusie i skrzydle od pn. o podziałach ramowych szerokimi lizenami, spiętymi gładkim fryzem. Na narożu pn. – wsch.

pilaster. Gzyms wieńczący na korpusie o drobnych profilach uskokowych. Południowa elewacja półtora kondygnacyjna z wysuniętym okapem dachu. Otwory okienne w korpusie i skrzydle od północy przebudowane. Elewacja zachodnia trójosiowa, pośrodku portyk wgłębny, nieco wyniesiony, wparty po bokach parą kolumn toskańskich bez baz – za nimi na ścianie analogiczne pilastry. Elewacja południowa korpusu dwuosiowa, symetryczna. Elewacja tylna z przybudówką od południa i wejściem od północy, przebudowana, przysłonięta skrzydłem. Elewacje skrzydła z oknami zamkniętymi odcinkami wysokiego uproszczonego belkowania z listwowym gzymsem. Elewacja północna wspólna dla korpusu i skrzydła, sześciuosiowa, z trzema osiami skrzydła, wejściem okienkami po bokach drzwi w osi 4 i dwoma nowymi oknami w korpusie. Elewacja wschodnia przebudowana, przesłonięta od zachodu wiatrolapem, dwuosiowa, z pilastrem na narożu pn. Elewacja zachodnia z niską drugą kondygnacją i wydatnym okapem dachu, trójosiowa. Pośrodku lisica.

Dom ogrodnika pałacowego wzniesiony został w 1 poł. XIX wieku. W początkach XX wieku zamurowano portyk wejściowy, a po 1990 roku rozbudowany od pn. i pd. Murowany z cegły pełnej na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowany. Współczesne przybudówki z bloczków gazobetonowych i cegły pełnej na zaprawie cementowej. Stropy drewniane, belkowe, z tynkowaną podsufitką. W przybudówkach żelbetonowe. Wieżba dachowa drewniana, stolcowa, o dwóch podłużnych równoległych ściankach stolcowych. Dach kryty dachówką ceramiczną, zakładkową, nad przybudówką pn. cementową - na łątach. Podłogi drewniane, deskowe. Okna drewniane ościeżnicowe, dwudzielne; w przybudówkach i częściowo w korpusie współczesne, zespolone. Drzwi drewniane; wejściowe dwuskrzydłowe z nadświetlem, ramowe, szalowane ukośnie listwami z okuciami kowalskimi, wewnętrzne płycinowo-ramowe; w przybudówkach nowe, ramowe.

Założony na planie wydłużonego prostokąta, dwutraktowy, trójpasmowy z wejściem z zamurowanego portyku wgłębego od wschodu. Pasma środkowe nieco szersze. Pasma skrajne dwutraktowe. Pomieszczenia w układzie amfiladowym.

Budynek wolnostojący, o zwartej prostopadłościenniej, jednokondygnacyjnej

bryle, pokrytej dachem dwuspadowym, kalenicowym, od południa naczółkowym, z murowanymi szczytami. Od południowego – zachodu parterowa przybudówka, nakryta dachem pulpitowym.

Elewacje parterowe, części starej o prostych podziałach ramowych, lizenami spiętymi słabo zaznaczonym fryzem. Elewacja północna przesłonięta nową przybudówką, podobnie zachodnia część przyziemia elewacji południowej. Otwory prostokątne, okienne w większości przebudowane, szerokie. Elewacja wschodnia wejściowa, pięcioosiowa, z jednoosiową, nową częścią północną. Trzy środkowe osie na szerokości dawnego portyku wgłębnego, z drzwiami ośrodku i dwoma wąskimi oknami po bokach. Elewacja zachodnia trójprzęsłowa, trójosiowa z prostokątną wnęką, z nowym węższym oknem, zamknięta płytowym gzymsikiem na fasetce. Elewacje boczne z trójkątnymi szczytami, z drzwiami pośrodku. Od pn. w szczycie duże okno dostępne nowymi schodami zewnętrznymi.

Grębów – Dawny dwójak folwarczny, fot. M. Florek

Dwojaki na folwarcznym osiedlu mieszkalnym wzniesione zostały w 1 poł. XIX wieku. Są to budynki murowane z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowane. Kominy murowane, ceglane, zebrane w pojedyncze ujścia. Stropy drewniane, belkowe, z tynkowaną podsufitką. W piwnicy sklepienie odcinkowe. Wieżba dachowa drewniana, stolcowa, o dwóch podłużnych równoległych ściankach stolcowych. Oczep przedłużony nad niszą wejściową. Dach kryty dachówką ceramiczną, zakładkową, na łątach. Podłogi drewniane, deskowe; w piwnicy polepa gliniana. Okna drewniane, ościeżnicowe, dwudzielne lub trójdzielne;

nowe, zespolone. Drzwi drewniane: wejściowe szalowane ukośnie listwami, z okuciami kowalskimi, wewnętrzne płycinowo – ramowe.

Założone na planie wydłużonego prostokąta. Układ wewnątrz dwutraktowy, z wejściową sienią na osi od wschodu, poprzedzoną szerszą niszą. Po bokach dwa pierwotnie analogiczne dwuizbowe mieszkania, dostępne z sieni. Pod izbami frotowymi, kuchennymi, małe piwnice dostępne przez podłogę.

Budynek wolnostojący, prostopadłościenny, niski, nakryty dachem dwuspadowym, kalenicowym z okapem. Parterowy, na niskim cokole, z małymi piwnicami, pod traktem frontowym.

Elewacje parterowe, na niskiej odsadzce cokołowej, o prostych podziałach ramowych lizenami spiętymi gładkim fryzem. Elewacja wejściowa, wschodnia, trójosiowa, z szeroką prostokątną wnęką wejściową z drzwiami pośrodku. Naroża wnęki ujęte szerokimi lizenami. Elewacje szczytowe dwuosiowe, niesymetryczne, zamknięte trójkątnymi szczytami dachu – od południa w szczycie wejście na strych, od północy małe okienko. Elewacja zachodnia pierwotnie jednoosiowa.

4. Kapliczka przydrożna w Stalach wzniesiona została w 1872 roku z fundacji Jana Walskiego. Usytuowana na skraju wsi, przy drodze z Tarnobrzega do Stalowej Woli, na niewielkim wzniesieniu. Murowana z cegły pełnej na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowana, sklepiona kapą czeską. Nakryta dachem dwuspadowym pokrytą dachówką ceramiczną, karpiówką. Posadzka z cegieł pełnych. Otwory drzwiowe i okienne, drewniane, zamknięte półkoliście. Okna krosnowe. Drzwi futrynowe, spągowe, na kutych żelaznych zawiasach. Założona na rzucie zbliżonym do kwadratu, jednoprzestrzenna. Bryła parterowa, z dachem dwuspadowym, prostopadłościenna. Elewacja frontowa, trójosiowa, zakończona profilowanym gzymsem z otworem drzwiowym, zamkniętym półkoliście i identycznie zakończonymi dwoma oknami, po bokach. Glify okienne i drzwiowe sfazowane. Nad wejściem ryta w tynku tablica fundacyjna z inskrypcją: JAN WALSKI/FONDOWAŁ/ TĘ KAPLICĘ NA CHWAŁĘ/ BOŻĄ ROKU 1872/.

Nad lewym oknem wbity w ścianę pocisk artyleryjski. Ponad gzymsem gładki trójkątny szczyt, zakończony sygnaturką. Elewacje boczne i tylna, gładkie, zwieńczone profilowanym gzymsem.

Stale – kapliczka przydrożna z 1872 roku,
fot. M. Florek

Stale – polichromia sklepienia kapliczki,
fot. ze zbiorów D. Komady

Wnętrze tynkowane, zdobione neobarokową polichromią. Na sklepieniu przedstawienie *Przemienienia Pańskiego na górze Tabor*, na ścianie ołtarzowej po obu stronach ołtarza z przedstawieniem *Matki Boskiej Dzikowskiej* przedstawienia: *Mojżesza i św. Grzegorza* umieszczonych w iluzjonistycznych niszach z sklepieniem w kształcie muszli. Na ścianie południowej kapliczki przedstawienie *Pokłonu Trzech Króli*, zaś na ścianie północnej iluzjonistycznie malowany ołtarz z malowanym na blasze obrazem z przedstawieniem *Ostatniej Wieczerzy*. Ściana wejściowa zdobiona motywem muru kamiennego.

Ponadto na obszarze gminy znajdują się następujące obiekty zainteresowania konserwatorskiego:

1. Kościół parafialny p.w. Św. Teresy z Avila w Stalach, wzniesiony został w 1930 roku z fundacji Seweryna Dolańskiego, dziedzica dóbr grębowskich i jego żony Teresy, Franciszki Ponińskiej. Autorem projektu budowy kościoła była arch. Marian Osiński – profesor Politechniki Lwowskiej.

Usytuowany jest w północno-wschodniej części wsi, po wschodniej stronie drogi prowadzącej do Furmanów przez Żupawę. Jest to obiekt murowany z cegły

pełnej, na zaprawie wapiennej, obu stronnie tynkowany, z ceglany detal architektoniczny. Posadzki marmurowe. Strop w nawach współczesny, betonowy, imitujący „nagi” strop belkowy, w prezbiterium – koncha, w podcieniu arkadowym – sklepienie krzyżowe. Więźba dachowa konstrukcji stalowej. Dach kryty blachą trapezową, sygnaturka ocynkowaną. Drzwi zewnętrzne drewniane, dwuskrzydłowe, płycinowe. Schody zewnętrzne betonowe, wylewane.

Kościół orientowany, założony na planie prostokąta, trójnawowy, z nawą główną i prezbiterium zakończonym półkoliście absydą, równej szerokości i wysokości. Elewacje na wysokim cokole, otynkowane, z wyjątkiem detalu architektonicznego, zwieńczone profilowanym gzymsem schodkowym i fryzem arkadkowym. Okna jednostronnie rozglifione, w ceglanych obramieniach; w elewacjach bocznych doprowadzonych do partii cokołu. Masyw zachodni z wejściem biforilnym na osi, prowadzącym poprzez podcień do wnętrza kościoła. Elewacja zachodnia, północna i południowa masywu zachodniego oraz absyda prezbiterium od wschodu zdobiona fryzem arkadkowym. Szczyty elewacji wschodniej i zachodniej zdobione motywem kratownicy; w elewacji zachodniej dodatkowo jedno biforialne okno z umieszczonym ponad nim krzyżem w glorii na postumencie. Elewacje boczne sześciosiowe.

Kapliczki, krzyże przydrożne i figury świętych wrosły w nasz krajobraz i są nieodłącznym jego elementem. Można je spotkać przy drogach, na rozstajach, na leśnych duktach, wśród pól, na rynkach miasteczek czy w przydomowych ogródkach. Tradycja ich wznoszenia sięga początków chrześcijaństwa, kiedy w miejsce pogańskich świątyń, kamienia i innych symboli stawiano krzyż, jako znak zwycięstwa wiary chrześcijańskiej. Spotykane na obszarze gminy kapliczki i figury przydrożne oraz krzyże wzniesione przez wiejskich cieśli, wykute przez ludowych lub na pól ludowych kamieniarzy, są najczęściej bardzo skromne, grubo i nieudolnie

wykonane. Wyraźna ich rodzimość oraz dodatnie funkcje w krajobrazie budzą żywe zainteresowanie tymi zabytkami i podkreślają ich znaczenie dla kultury regionu.

Teren gminy Grębów charakteryzuje do dziś bardzo duża liczba istniejących od dawna przydrożnych krzyży, zaledwie kilka figur przydrożnych i kapliczek. Stawiano je w miejscach uznanych przez miejscową ludność za szczególnie ważne – przy granicy wsi, na rozstajach dróg itp. Były sposobem przebłagania za winy, uproszenia łask, obroną przed różnymi klęskami żywiołowymi czy epidemiami, a czasem miały również upamiętnić jakieś ważne wydarzenie dla mieszkańców jak np. możliwość powrotu do katolicyzmu w 1905 roku. Były też, w latach zaborów stawiane dla potwierdzenia katolickiego (rozumianego jako polskiego) charakteru tych ziem. Przyczyną stawiania kapliczek była też mała liczba kościołów, a tym samym zbyt duże odległości, aby codziennie udawać się na nabożeństwo np. tzw. majówki.

Pierwszą grupę stanowią kapliczki w formie ustawionej na wysokim cokole niszy, przekrytej daszkiem siodłowym. Tego rodzaju kapliczka występuje w Jamnicy i Stalach-Siedlisku. Kapliczka w Żupawie posiada zdwojoną niszę, umieszczoną jedna nad drugą i nakrytą jest daszkiem dwuspadowym.

Jamnica – Kapliczka przydrożna, fot. M. Florek

Stale – kapliczka przydrożna, fot. M. Florek

Osobną grupę stanowią kapliczki kubaturowe w Grębowie, Jamnicy, Krawcach, Stalach, oraz Żupawie. Są to obiekty murowane z cegły pełnej, na zaprawie wapiennej, obustronnie tynkowane. Nakryte w części nawowej dachem dwuspadowym. Wewnątrz umieszczone ołtarzyki z obrazami Matki Boskiej lub rzeźbami świętych.

Żupawa – kapliczka przydrożna, fot. M. Florek

Krawce – kapliczka przydrożna, fot. M. Florek

Oprócz różnego typu kapliczek na terenie gminy wznoszono także krzyże przydrożne. Wykonywane one były bądź z drewna bądź odlewane z żeliwa. Przykładami żeliwnego krzyża przydrożnego jest krzyż w Krawcach – Sulechowie. Krzyż ustawiony został na kamiennym wysokim postumencie. Krzyże drewniane spotykamy w Jeziórku, Krawcach – Sulechowie i Wydrzy. Większość dawnych drewnianych krzyży została współcześnie wymieniona na wykonane z rur stalowych.

Wydrza – krzyż przydrożny, fot. M. Florek

Jeziórko – Krzyż przydrożny, fot. M. Florek

Unikalną rzeczą są figury świętych bądź Matki Boskiej ustawiane na wysokich kamiennych cokołach. Jedyną tego typu kapliczką jest figura MB Różańcowej wzniesiona z intencji Teresy Franciszki Dolańskiej, na gruntach dawnego folwarku Chyb przez jej męża Seweryna Dolańskiego.

3. 2. Zabytki ruchome.

a/ wpisane do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków ruchomych prowadzony jest (podobnie jak rejestr zabytków nieruchomych) przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

Wojewódzki Konserwator Zabytków może wydać z urzędu decyzji o wpisie zabytku ruchomego do rejestru zabytków w przypadku uzasadnionej obawy nielegalnego zniszczenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę. Do rejestru zabytków nie wpisuje się zabytku wpisanego do inwentarza muzealnego lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Wedle stanu obecnego na terenie gminy Grębów do rejestru zabytków województwa podkarpackiego wpisany został jeden zabytek ruchomy:

- * nagrobek ś. p. Jana Gila, zm. 1896 r. znajdujący się na terenie cmentarza parafialnego w Grębowie , nr rejestru B – 195 z 22. 03. 2007 roku

Wydrza – figura MB Różańcowej,
fot. M. Florek

Grębów – nagrobek Jana Gila
fot. M. Florek

3.3. Zabytki archeologiczne.

Gmina Grębów położona jest w północno – zachodniej części województwa podkarpackiego, pod względem fizjograficznym obejmuje mezoregion Kotliny Sandomierskiej: przedpole Płaskowyżu Kolbuszowskiego zwany Równiną Tarnobrzeską bądź Równiną Rozwadowską.

Równina Tarnobrzeska to płaska, częściowo podmokła równina zbudowana z plejstoceńskich mad, piasków i żwirów rzecznych, urozmaicona wydmami i zajętymi przez torfowiska obniżeniami bezodpływowymi. Część piasków uległa zwydmienieniu tworząc kompleks wydmowy położony po obu stronach rzeki Łęg. Jest to fragment większego kompleksu wydmowego ciągnącego się od Mielca po Rozwadow. Równina ta wznosi się od 147 m n.p.m. do 186 m n.p.m. Przecinają ją mniej więcej równoległe do siebie, szerokie, nieckowate doliny Mokrzyszówki, Trześniówki, Dąbrówki, Żupawki, wypełnione madami rzecznyymi. Główną rzeką na obszarze jest rzeka Łęg. Obecnie uregulowana i ograniczona wałami przeciwpowodziowymi, pierwotnie płynęła szeroko rozlana wieloma łączącymi i rozcho-dzącymi się korytami, których pozostałością jest gęsta sieć niewielkich cieków, płytkich podmokłych dolinek i starorzeczy. W najniższej części doliny Łęgu, wykorzystując część jego dawnych koryt założono stawy. Współcześnie lasy rosną przede wszystkim na wyżej położonych terenach piaszczystych. Jest to las typu boru świeżego, gdzie obok dominującej sosny występują dąb, brzoza, jarzębina i sporadycznie inne gatunki liściaste oraz jodła. Podmokłe obniżenie zajęte jest przez pola orne, łąki, torfowiska, nieużytki i stawy, jedynie w niewielkiej części przez zarośla łęgowe i lasy. Pierwotnie rósł tu las typu boru bagienneego, z sosną, olchą i kruszyną, znacznie większy zasięg miały też torfowiska, obecnie po zmeliorowaniu zamienione na łąki.

Duża ilość pagórków i garbów, otoczonych podmokłymi obniżeniami i znaczna ilość cieków wodnych powoduje, że na obszarze gminy Grębów znajduje się duża ilość stanowisk archeologicznych. Znane są one z badań stacjonarnych i powierzch-

niowych wykonanych metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski. Stanowiska posiadają różną wartość poznawczą.

Analizując stan osadnictwa prehistorycznego i średniowiecznego na obszarze gminy należy sobie zdawać sprawę z odmiennych niż obecnie warunków naturalnych. Podstawowymi czynnikami determinującymi życie społeczeństw pierwotnych był: klimat, gleby, rzeźba terenu oraz szata roślinna.

Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z okresu paleolitu (ok. 9000 – 8300 lat p. n. e.) i są pozostałością sezonowych obozowisk zakładanych przez wyspecjalizowanych myśliwych. Zamieszkiwane były one przez niewielkie, z reguły kilku lub kilkunastoosobowe grupy łowców, używających do wyrobu narzędzi głównie krzemienia, a także rogu, kości i drewna. Ślady osadnictwa z tego okresu na obszarze gminy występują w Jamnicy st. 1, Jeziórku st. 25, Wydrzy st. 3, 4, 16.

Kolejne ślady osadnictwa datowane są na przełom plejstocenu i holocenu, czyli około 8000 lat p. n. e. nazywany jest mezolitem. W tym czasie następuje migracja części wyspecjalizowanych myśliwych na północ i wschodnie obrzeże Bałtyku. Społeczności, które nie migrowały, zdołały przejść proces adaptacji, wytwarzając nowy model gospodarczy i kulturowy, uwidoczniiony poprzez miniaturyzację i geometryzację narzędzi krzemiennych. Materiał archeologiczny datowany na okres mezolitu (epoka kamienia) na terenie gminy reprezentują stanowiska: Grębów st. 9, 20, 29, Jamnica st. 2, 8, 9, Jeziórko st. 28, 31, Krawce st. 1, Stale st. 14, 30, Zabrze st. 17, Wydrza st. 1, 9

Pomimo zarysowanych wyżej różnic kulturowych, model ekonomiczny tych społeczności był podobny i stanowił udoskonalenie gospodarki łowiecko – zbierackiej znanej ze schyłkowego paleolitu. Rozprzestrzenienie się lasów zmieniło warunki polowań. Powszechnie używany był łuk. Duże ilości zbrojowników krzemiennych znajdujących się na stanowiskach świadczą o znaczeniu łowiectwa, jako podstawowej formy gospodarczej. Ostrza wykorzystywane były pojedynczo, jako groty strzał lub były składnikami dużych narzędzi kombinowanych typu harpunów. Szczególną odmianę łowiectwa stanowiło rybołówstwo, a o jego znaczeniu świadczy fakt koncentracji osadnictwa w strefie doliny Wisły i Sanu.

Epoka neolitu (5800 – 2300 lat p. n. e.) wprowadzając gospodarkę wytwórczą związaną z zajęciami rolniczymi (uprawa roli, hodowla zwierząt) doprowadziła do zmiany systemu osadnictwa. Powstały stałe osady, w których jednym z ważniejszych zajęć była produkcja naczyń glinianych.

Kultura pucharów lejkowatych jest pierwszą kulturą neolityczną, której ludność trwale opanowała tereny nad Łęgiem. Należy przypuszczać, że przybyła ona tutaj z terenów położonych po zachodniej stronie Wisły, przede wszystkim z gęsto zaludnionej Wyżyny Sandomierskiej.

Na obszarze gminy osadnictwo tej kultury reprezentowane jest przez stanowiska: Grębów st. 10, 17, 25, Jamnica st. 12, 13, 15, Jeziórko st. 2, 11, Krawce st. 4, 7, Stale st. 14, 22, Wydrza st. 12, Zabrze st. 6, 7, 20, 22, Żupawa st. 10.

Zmiana warunków środowiskowych jaka miała miejsce pod koniec 4 tysiąclecia przed n.e., na przełomie starszego i młodszego eneolitu była przyczyną tego, że następuje wówczas proces przejścia od osiadłych społeczności rolniczo – hodowlanych do mobilnych społeczności pasterskich. Archeologicznym odbiciem tego zjawiska jest powstanie dwóch nowych jednostek kulturowych, najpierw kultury amfor kulistych, a następnie kultury ceramiki sznurowej.

Dla kultury amfor kulistych charakterystyczne są niewielkie cmentarzyska liczące kilka, rzadziej kilkanaście grobów. Są to bądź zwykłe groby jamowe bądź, zwłaszcza na niektórych terenach, groby z różnego rodzaju konstrukcjami kamiennymi, często w formie regularnych skrzyń z dużych głazów lub płyt kamiennych. Wyposażenie grobów stanowiły naczynia, w tym charakterystyczne amfory z kulistymi brzuścami, od których nazwę otrzymała cała kultura, siekiery i drobniejsze narzędzia krzemienne oraz ozdoby z kości i bursztynu. Stanowiska tej kultury występują w: Jeziórku st. 5, Krawcach st. 9.

Kultura ceramiki sznurowej jest kolejną kulturą neolityczną reprezentowaną na obszarze gminy. Nazwa pochodzi od zdobień ceramiki odciskami sznura. Kulturę tę tworzyły plemiona pochodzące zapewne z terenów zaodrzańskich. Zajęła ona przede wszystkim teren Nizy oraz części Śląska i Małopolski. Ludność tego okresu trudniła się głównie hodowlą zwierząt. Dodatkowym zajęciem było rybołówstwo

i zbieractwo. Śladem osadnictwa tejże kultury jest stanowisko: Krawce st. 6.

Ponadto na obszarze gminy występują stanowiska z epoki neolitu nieokreślone kulturowo. Należą do nich stanowiska: Grębów st. 5, Jeziórko st. 3, 10, 20, Żupawa st. 3, 8, Wydrza st. 17

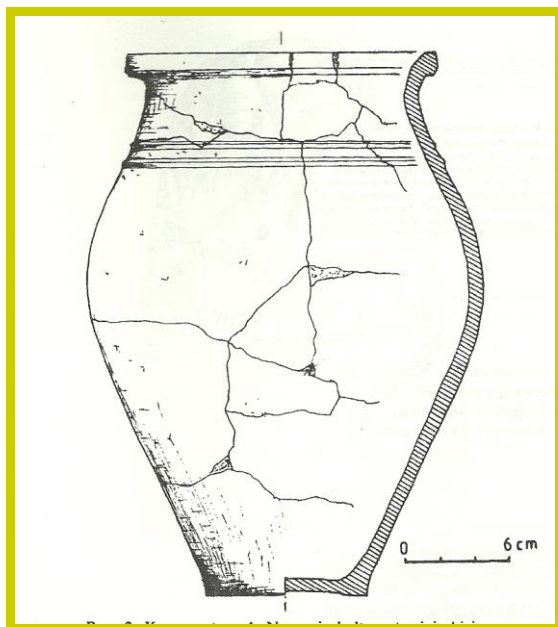
Początek epoki brązu na terenie Polski południowej wyznacza pojawienie się grup reprezentujących tzw. kulturę wczesnomierzanowicką (określaną dawniej jako kultura Chłopice- Vesele), ok. 2300 – 2200 lat przed n.e. powstała w wyniku oddziaływań ze strony wczesnobrązowych społeczeństw rozwijających się nad środkowym Dunajem na grupę krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej oraz jej kontaktów z ludnością kultury pucharów dzwonowatych. Przykłady tej kultury znajdujemy na stanowiskach: Jamnica st. 2, Jeziórko st. 34.

Na podłożu kultury wczesnomierzanowickiej (Chłopice- Vesele) powstała kultura mierzanowicka wczesnej epoki brązu. Ludność kultury mierzanowickiej zamieszkiwała zarówno niewielkie, krótkotrwałe obozowiska, być może służące pasterzom wypasającym stada, jak i duże, długotrwałe osady z mieszkalnymi budynkami naziemnymi i spichlerzami, których podstawą były trapezowate jamy zasobowe. Osadom towarzyszyły cmentarzyska, liczące od kilkunastu do kilkuset grobów, często zakładane w tych samych miejscach co cmentarzyska ludności kultury ceramiki sznurowej bądź stanowiące ich kontynuację. Z terenu gminy Grębów znane są następujące stanowiska, które łączyć można z osadnictwem ludności kultury mierzanowickiej: Grębów st. 25, Stale st. 19, 20, 22, 38,, Wydrza st. 18, Żupawa st. 2.

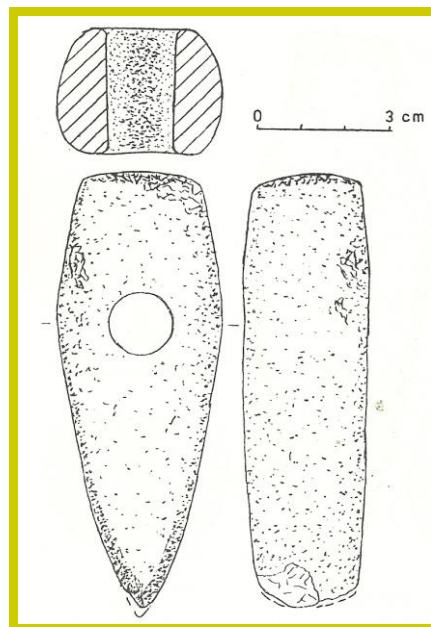
W starszym okresie epoki brązu, około 1700 roku przed n.e. tereny środkowej i wschodniej Polski oraz zachodniej Ukrainy objęte zostają osadnictwem kultury trzcinieckiej. W międzyrzeczu Wisły i Sanu podstawowe znaczenie miała gospodarka hodowlana i łowiecko-zbieracka, co wynikało przede wszystkim z warunków środowiska naturalnego. Na większości obszaru zajmowanego przez tę kulturę, zwłaszcza poza wyżynami lessowymi, przeważają niewielkie osady z domami konstrukcji słupowej, ze ścianami z plecionki lub półziemiankami oraz krótkotrwałe obozowiska z zabudową typu szałasowego. Na obszarze gminy

osadnictwo tej kultury reprezentowane jest przez stanowiska: Grębów st. 27, 29, Jamnica st. 7, 17, Jeziórko st. 13, 24, 25, 26, 33, 34, 35, 36, 39, 42, 47, Krawce st. 1, 4, 7, Stale st. 14, 17, 28, Wydrza st. 8, 10, Zabrze st. 2, 4, 5, 6, 9, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 25, 26, 28.

*Krawce- stan. 4. Naczynie kultury trzcinieckiej
rys. M. Florek*

*Zabrze – neolityczny toporek pięcioboczny
rys. J. Libera*

W ciągu środkowego (III), młodszego (IV) i późnego (V) okresu epoki brązu ukształtowała się i funkcjonowała tzw. grupa tarnobrzaska kultury łużyckiej. Wchodzi ona w skład wielkiego kompleksu tzw. kultur popielnicowych, obejmującego znaczne partie Europy zachodniej, środkowej i południowej, których wspólnym elementem był ciepłopalny obrządek pogrzebowy i dominacja pochówków popielnicowych. Z obszaru gminy znanych jest 49 stanowisk zlokalizowanych w miejscowościach: Grębów, Jamnica, Jeziórko, Stale, Wydrza, Zabrze i Żupawa.

Pierwsze wieki naszej ery to okres wpływów rzymskich epoki żelaza, kiedy to stwierdza się silne oddziaływanie kultury prowincjonalno – rzymskiej, a nawet dochodziło do kontaktów handlowych z Cesarstwem Rzymskim. Rzymianie udawali się tutaj w poszukiwaniu cenionego u nich bursztynu, przywożąc w zamian broń, ekskluzywne wyroby lub płacąc pieniędzmi, które są dość częstym znaleziskiem. W tym też okresie rozwijała się na naszym terenie tzw. kultura przeworska.

Na terenie gminy reprezentuje ten okres stanowisko: Jeziórko st. 1

W wyniku olbrzymich przemieszczeń ludności, jakie miały miejsce pod koniec IV i w V wieku n.e. na ten teren napływała także ludność słowiańska zamieszkująca pierwotnie tereny położone znacznie dalej na Wschodzie. Był to czas, kiedy rozpoczynał się okres zwany wczesnym średniowieczem, trwający aż do połowy XIII w. Od tego czasu możemy mówić o ciągłości osadniczo – kulturowej, a także stosując metodę retrospekcyjną wykorzystać późniejsze przekazy piśmienne. Cały ten okres wczesnego średniowiecza jest mocno zróżnicowany. Na początku mamy do czynienia z jednolitą kulturą na znacznych przestrzeniach i niezróżnicowanym społeczeństwem. Od przełomu VII i VIII wieku powstawały pierwsze ugrupowania plemienne, a w X wieku pierwsze organizmy państwowe. Z omawianego okresu pochodzą stanowiska archeologiczne: Grębów st. 11, 20, 23, Jeziórko st. 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 28, 33, 42, 45, Stale st. 5, 10, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 29, Wydrza st. 2, Żupawa st. 5, 7, 8, 9, 10.

Z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych pochodzą stanowiska: Grębów st. 18, 25, Jamnica st. 11, 16.

Wykaz stanowisk archeologicznych gminy Grębów, będących w ewidencji stanowi załącznik nr 2 niniejszego opracowania.

3. 4. Krajobraz kulturowy.

Obszar gminy Grębów pod względem ukształtowania powierzchni jest dość słabo zróżnicowany krajobrazowo. W jego krajobrazie występują płaskodenne doliny rzeczne i wynoszące się ponad ich poziom wysoczyzny zwane płaskowyżami. Rolniczy charakter gminy znajduje odzwierciedlenie krajobrazie, w którym dominują lasy, pola uprawne, przeplatane łąkami i pastwiskami. Wśród pól pojawiają się kępy zadrzewień i zakrzewień oraz niewielkie laski. Krajobraz urozmaicają rzeki (Łęg, Trześniówka, Dąbrówka, Żupawka), śródpolne oczka wodne, bagna, torfowiska śródleśne, rowy melioracyjne czy stawy (okolice Wydrzy,

Zabrnia, Jeziórka czy Jamnicy). Niewątpliwie bogactwem naturalnym gminy są rozległe i zwarte kompleksy leśne, o wybitnych właściwościach przyrodniczych i krajobrazowych, zajmujące środkową część Puszczy Solskiej i Sandomierskiej oraz doliny Sanu.

Trzeba zaznaczyć, że tereny rolne, łąkowe i leśne przecinają liczne ciek wodne, w części uregulowane. Występują tu też wydmy (Góra Kieszek, Znaczna Góra, Opalona Góra) oraz torfowiska.

Nieodłącznym składnikiem krajobrazu jest zabudowa skupiona we wsiach. Głównymi dominantami krajobrazowymi wyróżniają się wsie: Grębów, Stale, Krawce, Wydrza, Zabrnio, w których zlokalizowane są kościoły parafialne czy też kaplice.

Osadnictwo gminy Grębów wykazuje ścisły związek z formami krajobrazu naturalnego. Charakterystyczne jest lokalizowanie zabudowy w jednym rzędzie wzdłuż drogi przebiegającej równolegle do starego koryta rzeki. Najstarsza osada (Grębów) o charakterze przedlokacyjnym reprezentuje układ placowy. Centrum osady stanowi plac zwany niekiedy nawsiem, przy którym zlokalizowane są obiekty użyteczności publicznej oraz zabudowa mieszkaniowa. Formy osadnictwa lokacyjnego (Żupawa) reprezentuje rozproszoną ulicówkę z nawsiem (okres średniowieczny). Osadnictwo okresu nowożytnego reprezentowane jest przez dawne wsie: Krawce, Poręby Furmańskie, Wydrza z Miętmem, Zabrnio, Zapolednik. Wsie posiadają typ zabudowy: łańcuchowy, wielodrożny lub widlicowy.

4. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

Słabe strony:

- * niezadowalający stan zachowania wielu zabytków i historycznej przestrzeni,
- * niepełna wiedza społeczeństwa o wartościach dziedzictwa kulturowego,

- * brak miejscowych planów zagospodarowania dla niektórych wsi,
- * niewykorzystanie specyfiki dziedzictwa kulturowego i krajobrazowego gminy w procesie jej promocji, edukacji, integracji jej mieszkańców i aktywizacji ruchu turystycznego na jej terenie.

Mocne strony:

- * przeznaczenie części budżetu na restaurację zabytków,
- * możliwość wykorzystania zasobu dziedzictwa kulturowego i niektórych obiektów zabytkowych dla potrzeb kultury, oświaty i obsługi ruchu turystycznego,
- * sukcesywna rewitalizacja najważniejszych przestrzeni publicznych, takich jak otoczenie najcenniejszych obiektów zabytkowych, cmentarzy żołnierskich z czasów I wojny światowej, i innych,
- * propagowanie wiedzy o przeszłości Grębowa, wsi gminy i o zabytkach poprzez publikacje prasowe, wydawnictwa książkowe, prelekcje i internet,
- * sukcesywne przygotowywanie zasad zarządzania przestrzeniami zabytkowymi dla poszczególnych obszarów, miejscowości i zespołów,
- * zaangażowanie organizacji społecznych do promocji zabytków oraz do opieki nad nimi i ich ochrony,
- * wdrożenie systemu konsultacji społecznych poprzedzających decyzje władz gminy w sprawach odnoszących się do zespołów i poszczególnych obiektów zabytkowych.
- * zaangażowanie w ochronę i promocję zabytków władz gminy i członków Stowarzyszenia „Mała Ojczyzna Grębowszczyzna”

Szanse:

- * walory harmonijnego krajobrazu kulturowego gminy,
- * interesująca historia Grębowa oraz pozostałych wsi z terenu gminy,

- * możliwość przystosowania i wykorzystania wielu obiektów dla obsługi ruchu turystycznego,
- * możliwość pozyskania finansowania ochrony zabytków ze środków zewnętrznych,

Zagrożenia:

- * brak dbałości o wiele obiektów zabytkowych ze strony ich właścicieli i użytkowników,
- * podejmowanie decyzji w sprawie losu zabytków bez uwzględniania ich wartości historycznych i artystycznych
- * niespójność przepisów prawnych odnoszących się m.in. do zabytków powodująca, że znaczna część zidentyfikowanych zasobów dziedzictwa kulturowego pozbawiona jest jakiegokolwiek ochrony,
- * presja na realizację różnych przedsięwzięć inwestycyjnych i prac wymuszających rozwiązania dla nich niekorzystne,
- * nieuregulowane stany własnościowe obiektów i zespołów zabytkowych uniemożliwiające ich ochronę, zabezpieczenie lub przekazanie ich innym użytkownikom,
- * szczupłość własnych środków finansowych Gminy uniemożliwiająca właściwe utrzymanie pozostających w ich gestii obiektów zabytkowych,
- * dekapitalizacja obiektów zabytkowych w wyniku ich porzucenia przez właścicieli, a także w wyniku przeprowadzanych w sposób niewłaściwy prac remontowych i adaptacyjnych

5. Zadania.

Koordinacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego jest warunkiem podstawowym i niezbędnym do realizacji zadań wytyczonych w Programie opieki nad zabytkami.

Można to osiągnąć poprzez:

- uwzględnienie warunków ochrony zabytków (w tym krajobrazu kulturowego) i dziedzictwa archeologicznego łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody, równowagi ekologicznej w planach rozwoju gminy,
- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań priorytetowych, wynikających z koncepcji zagospodarowania przestrzennego gminy,
- uwzględnianie w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i planach zagospodarowania przestrzennego
- ochrony krajobrazu naturalnego, związanego z założeniami ruralistycznymi,
- wykorzystanie nowej formy prawnej ochrony zabytków jaką stanowi park kulturowy,
- przeciwdziałanie tendencjom rozpraszania zabudowy wsi,
- uwzględnianie w Studiach uwarunkowań i planach zagospodarowania przestrzennego problematyki form zabudowy tradycyjnej oraz egzekwowanie nawiązywania w nowych budynkach do lokalnych form i materiałów.

5. 1. Ochrona dziedzictwa kulturowego i układów ruralistycznych na obszarach wiejskich.

- Staranne planowanie przestrzenne wsi, respektujące wartości układu ruralistycznego,
- Nawiązanie w nowej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów (regionalizm) i konsekwentnego egzekwowania praw w tym zakresie,
- Opracowanie katalogu form budownictwa regionalnego i jego praktyczne wykorzystanie przy realizacji nowych inwestycji przede wszystkim w zakre –

sie budownictwa mieszkalnego, zwłaszcza na obszarach stref ochrony konserwatorskiej i historyczne ukształtowanych i czytelnych do dziś układów przestrzennych,

- Ochrona najcenniejszych obiektów „in situ”,
- Wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego, oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje, itp.)
- Wspieranie folkloru oraz zanikających zawodów.

5. 2. Opieka nad zabytkami nieruchomymi ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów, charakterystycznych dla gminy i obszaru kulturowego, na którym zlokalizowana jest gmina.

- Podjęcie działań zmierzających do objęcia ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków obiektów zabytkowych o znaczących dla regionu wartościach historycznych, artystycznych i naukowych.

Proponuje się uwzględnienie w w/w działaniach następujących obiektów:

- * Kościół parafialny p.w. Św. Teresy z Awila w Stalach,
- * Kapliczki św. Jana Nepomucena w Grębowie i Żupawie,
- * Cmentarz wojenny w Krawcach,
- Prowadzenie prac remontowych w obiektach zabytkowych, stanowiących własność władz samorządowych, zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi. W pierwszej kolejności należy wykonać prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach znajdujących się w złym stanie, a prezentujących wartości zabytkowe lub historyczne i walory architektoniczne.
- Starania o zachowanie i ochronę drewnianego budownictwa w gminie; zachowanie nielicznych już „enklaw” tego budownictwa „in situ”.

- Wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych organizowanych w zabytkowych budynkach jako jedna z możliwych form ratowania niedoinwestowanych, niszczących i ginących z krajobrazu obiektów drewnianych.
- Zapewnienie respektowania wymogów ochrony konserwatorskiej w stosunku do obiektów i zespołów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków oraz znajdujących się w strefach ochrony konserwatorskiej.
- Prowadzenie w pierwszej kolejności prac zabezpieczających i powstrzymujących proces destrukcji, remontowanie zgodnie z wymogami konserwatorskimi, preferowanie działań zabezpieczających autentyczną substancję zabytkową.
- Eliminowanie prac adaptacyjnych i remontowych przeprowadzanych ze szkodą dla substancji zabytkowej obiektu.
- Reagowanie samorządu na brak należytej dbałości właścicieli o bieżące utrzymanie zabytków, w konsekwencji prowadzące do uszkodzeń i zniszczeń.
- Przy sprzedaży przez gminę obiektów zabytkowych preferowanie inwestorów zobowiązujących się do właściwego zagospodarowania obiektów nieużytkowanych.
- Wdrożenie systemu wsparcia finansowego dla właścicieli i użytkowników zabytkowych obiektów (wpisanych do rejestru i do gminnej ewidencji zabytków) przeznaczonego na wykonanie remontów i konserwacji budynków (ulgi podatkowe, finansowanie prac inwentaryzacyjnych i dokumentacyjnych, współfinansowanie remontów).
- Przestrzeganie podstawowych wymogów estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów, ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji oraz poprzez działania niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzenie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń.
- Zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek na zachowanie lub przywracanie ich pierwotnej, tradycyjnej bryły, formy,

stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego itp.

- Podjęcie działań mających na celu prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie kart ewidencyjnych poprzez:
 - * monitoring dotyczący stanu zachowania obiektów zabytkowych, prowadzonych prac remontowych i konserwatorskich oraz bieżące wprowadzanie danych do komputerowej bazy ewidencji gminnej.
 - * wypracowanie zasad wymiany informacji i aktualizacji danych dotyczących obiektów zabytkowych, objętych gminną ewidencją zabytków pomiędzy Urzędem Ochrony Zabytków – Delegatura w Tarnobrzegu a Urzędem Gminy w Grębowie.
- Opracowanie katalogu form budownictwa regionalnego i jego praktyczne wykorzystanie przy realizacji nowych inwestycji, przede wszystkim w zakresie budownictwa mieszkalnego, zwłaszcza na obszarach historycznie ukształtowanych i czytelnych do dziś układów przestrzennych.
- Przeprowadzenie prac konserwatorskich zabytkowych nagrobków znajdujących się na cmentarzu parafialnym w Grębowie,
- Na terenie cmentarza parafialnego w Grębowie należy wydzielić specjalny teren i urządzić tam lapidarium, w którym godne miejsce znalazłyby pomniki usuwane z miejsc wtórnych pochówków, a które ze względów historycznych i artystycznych powinny być zachowane.

5. 3. Opieka nad zabytkami ruchomymi.

- Wspieranie prac konserwatorskich zespołów zabytków ruchomych w kościele parafialnym w Grębowie i kapliczkach kubaturowych w Grębowie, Krawcach, Stalach i Żupawie.
- Podjęcie działań w zakresie ochrony zabytkowego wyposażenia kapliczek przydrożnych drogą wymiany oryginałów na kopie oraz umieszczanie zabytków w zbiorach publicznych (państwowych i kościelnych).

- Zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek, figur i krzyży przydrożnych na zachowanie lub przywrócenie ich pierwotnej, tradycyjnej formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego.

5. 4. Opieka nad zabytkami archeologicznymi.

Dziedzictwo archeologiczne ma zasadnicze znaczenie dla wiedzy o historii ludzkości. Skutki ostatnich wojen, industrializacja, nielegalne i nienaukowe wykopaliska sprawiły, że wśród europejskiej społeczności wzrosła świadomość w tym zakresie. W styczniu 1992 roku w La Valetta przyjęto Europejską Konwencję o ochronie dziedzictwa archeologicznego, nakładając na sygnatariuszy obowiązek objęcia przez państwo ochroną reliktyw przeszłości oraz właściwego kształtowania prawa w celu jej ochrony. Polska jest sygnatariuszem tej konwencji.

- Dla właściwej i pełnej ochrony dziedzictwa i środowiska kulturowego ważne jest rozpoznanie i zbadanie materiału archeologicznego. Podstawowym programem badawczym, realizowanym w Polsce od połowy lat 70-tych XX wieku, którego celem jest rejestracja stanowisk archeologicznych w oparciu o badania powierzchniowe jest Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP). Na podstawie wyników tworzony jest wykaz stanowisk archeologicznych w obrębie terenu, stanowiącego fragment umownie podzielonego obszaru Polski (prostokąt o powierzchni ok. 35 km²). Ilość stanowisk na poszczególnych obszarach jest zróżnicowana, zestawienie liczbowe jest ciągle aktualizowane. Niewielki procent wszystkich stanowisk jest dogłębnie przebadany. Dla gminy Grębów wykonano AZP na przełomie lat 80-tych i 90-tych XX wieku.
- Stanowiska archeologiczne ze względu na położenie (w dużej masie) na polach uprawnych są zagrożone dewastacją i nieodwracalną utratą. Wśród miejscowej ludności nie ma świadomości wieku owych zabytków. Ochrona stanowisk archeologicznych często to tylko dobra wola użytkownika pola. Trudno

winić miejscową ludność za nienależytą dbałość, ale brak aktualnej wiedzy prowadzi właśnie w tym kierunku.

- Obszar gminy Grębów charakteryzuje się występowaniem interesujących stanowisk archeologicznych. Część z nich należałoby objąć badaniami wykopaliskowymi, które umożliwiłyby ich pełniejszą charakterystykę. Rozpoznanie należałoby przeprowadzić na stanowiskach z wszystkich okresów; wydaje się, że ważne byłyby stanowiska, na których stwierdzono wielofazowość zasiedlenia.
- Wszelkie prace ziemne w obrębie zlokalizowanych stanowisk archeologicznych prowadzić w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

5. 5. Ochrona wartości niematerialnych.

- Pielęgnowanie (ochrona) tożsamości kulturowej regionu, wzmacnianie procesów integracyjnych w społeczności lokalnej.
- Utrwalenie w świadomości społecznej tzw. tradycji miejsca, lokalizacji nieistniejących obiektów o znaczeniu dla historii regionu.
- Używanie i stosowanie (także w stosunku do nowo powstających zespołów zabudowy) historycznych nazw miejscowych – przysiółków, inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie, promujących lokalną historię i lokalne tradycje.
- Utrzymanie i bieżąca konserwacja figur przydrożnych, krzyży przydrożnych i pomników połączone z kultywowaniem, dokumentowaniem i upowszechnianiem tradycji związanej z tymi obiektami.
- Upamiętnianie i utrwalanie w pamięci mieszkańców, zwłaszcza młodego pokolenia, ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z regionem itp., poprzez działalność wydawniczą (regionalia), prowadzenie lekcji nt. przeszłości kultury regionu, organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji itp.,

- Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania, wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).
- Otaczanie opieką historycznych miejsc kultu religijnego.
- Wspieranie i promowanie lokalnych inicjatyw – imprez kultywujących tradycje, regionalny strój, obrzędy.

5. 6. Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.

5. 6. 1. Rozwój turystyki i działania promocyjne:

- a/ kreowanie szlaków edukacyjno – turystycznych po zasobach dziedzictwa kulturowego gminy,
- b/ wspieranie rozwoju agroturystyki z wykorzystaniem zabytkowych obiektów budownictwa drewnianego,
- c/ wykorzystanie zasobów kulturowych w promocji gminy i intensyfikacji jej rozwoju, szczególnie obszarów wiejskich np. w powiązaniu z ochroną środowiska, inwestycjami w otoczeniu rolnictwa, ochroną tradycyjnych form gospodarowania.

5. 6. 2. Działania edukacyjne:

- a/ inicjowanie i wspieranie wydawnictw obejmujących zagadnienia ochrony dóbr kultury oraz dalszy rozwój strony internetowej gminy, a zwłaszcza zakładki *Zabytki* poprzez uzupełnienie opisów dot. prezentowanych obiektów
- b/ budowanie klimatu społecznego zrozumienia i akceptacji dla idei ochrony i dawności zabytków odczytywanych jako źródło tożsamości, wiedzy

- i dumy z przeszłości, tradycji, wiedzy o sposobie życia i pracy przodków.
- c/ wspieranie inicjatyw mających na celu edukowanie społeczeństwa, zwłaszcza dzieci i młodzieży na rzecz ochrony dziedzictwa, ze szczególnym uwzględnieniem tradycji lokalnych i idei małych ojczyzn.
 - d/ popularyzacja opieki nad zabytkami poprzez wszelkiego rodzaju konkursy premiujące wiedzę i znanstwo dziedzictwa kulturowego.
 - e/ wspieranie inicjatyw mających na celu edukowanie, zwłaszcza dzieci i młodzieży na rzecz ochrony dziedzictwa archeologicznego.
 - f/ inicjowanie i wspieranie rozwoju szkolnych izb tradycji (gromadzących dawne i współczesne fotografie dokumentujące przestrzeń kulturową; przedmioty użytku codziennego przodków itp.)

6. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Grębów.

Zakłada się, że zadania określone w Programie opieki nad zabytkami gminy Grębów będą realizowane wyniku następujących działań:

a/ ścisła współpraca władz samorządowych z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych, parafiami, organizacjami pozarządowymi, stowarzyszeniami regionalnymi ośrodkami naukowymi.

b/ działania własne władz samorządowych:

* **prawne** – sporządzenie i uchwalenie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków województwa podkarpackiego obiektów, które winny być objęte ochroną, powoływanie parków kulturowych, prowadzenie gminnej ewidencji zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych (np. wojewódzkiego konserwatora zabytków).

* **finansowe** – należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, będących własnością gminy oraz stosowanie systemu dotacji i ulg finansowych, nagród czy zachęt dla właścicieli i

użytkowników obiektów zabytkowych, korzystanie z programów uwzględniających dofinansowanie ze środków zagranicznych i krajowych.

- * **społeczne** – działania stymulujące np. w zakresie edukacji, promocji, informacji, działań sprzyjających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami oraz rozwojem turystyki

- * **kontrolne** – m. in. monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego – gminnej ewidencji zabytków,

- * **koordynacji** – m. in. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z gminami sąsiednimi, ośrodkami naukowymi i akademickimi, związkami wyznaniowymi.

7. Zasady oceny realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

Zgodnie z zapisami art. 87 ust. 1 i ust. 5 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami prezydent, burmistrz, wójt ma obowiązek sporządzania, co dwa lata sprawozdania z realizacji programu, które przedstawia Radzie Gminy.

Zaleca się, aby sprawozdania te były przekazywane do wiadomości Urzędu Ochrony Zabytków – Delegatura w Tarnobrzegu.

Kolejna edycja (aktualizacja gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Grębów ma być opracowana po czterech latach od przyjęcia go przez Radę Gminy Grębów.

Sprawozdanie powinno określać poziom realizacji gminnego programu oraz efektywność wykonania planowanych zadań, w tym m. in. poziom (w % bądź liczbach):

- * wydatków budżetu Gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- * wartość finansową wykonanych/dofinansowanych prac remontowo-konserwatorskich,

- * liczba obiektów poddanych tym pracom,
- * poziom (w %) objęcia terenu Gminy miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego,
- * liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych,
- * liczba wydanych wydawnictw, liczba szkoleń, imprez związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego itd.,
- * liczba osób zatrudnionych w agroturystyce i dziedzinach związanych z ochroną zabytków,
- * ilość zabytków oznakowanych znakiem błękitnej tarczy.

8. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Grębów.

Przygotowany program jest zbiorem celów dla gminy jako terytorium administracyjnego, a nie władz samorządowych, także źródła finansowania nie odnoszą się wyłącznie do środków, którymi dysponować może samorząd. Zakłada się zatem, że źródłem finansowania zadań będą zarówno środki, które pozostają w dyspozycji lub zasięgu władz samorządowych, jak również inne źródła (prywatne, rządowe itp.):

- * środki własne - budżet gminy Grębów.
- * dotacje podmiotowe dla instytucji kultury, których organizatorem jest samorząd gminny,
- * środki Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- * środki znajdujące się w gestii wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- * dotacje samorządu województwa dla jednostek samorządu terytorialnego innych szczebli na realizację zadań z zakresu kultury, sztuki i zachowania dziedzictwa kulturowego,
- * dotacje, granty, nagrody samorządu województwa dla podmiotów niezaliczanych do sektora finansów publicznych,

- * dochody własne instytucji kultury,
- * środki Ministra Kultury w ramach programu „Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego”,
- * zaciągane przez gminę kredyty bankowe na realizację określonych celów i inwestycji,
- * zyski z działalności statutowej i gospodarczej,
- * dotacje i fundusze celowe rządowych i pozarządowych programów pomocowych,
- * składki i zbiórki publiczne, finansowane ze środków ludności
- * fundusze krajowe i zagraniczne Unii Europejskiej,
- * inne środki przewidziane prawem.

Obowiązek dbania o stan zabytków *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* nakłada na właścicieli i posiadaczy zabytków.

Znaczącym wsparciem dla zadań z zakresu ochrony zabytków są także inne źródła finansowania, wśród których istotną rolę pełnią środki z budżetu państwa. Są to zarówno **środki Generalnego Konserwatora Zabytków**, jak i **środki Wojewody Podkarpackiego** (będące w dyspozycji Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków).

Dotacje na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, realizowane są na podstawie ustaw (*o ochronie zabytków, o finansach publicznych*) i aktów wykonawczych do nich (rozporządzeń – np. *dotacje na prace konserwatorskie i roboty budowlane*). Zapisy aktów prawnych określają precyzyjnie katalog prac, które mogą być dofinansowane poprzez udzielenie dotacji celowej - są to prace zmierzające do zabezpieczania, zachowania i utrwalania historycznej substancji zabytku.

Poważnym ograniczeniem możliwości ubiegania się o dotacje jest ustawowe zawężenie przedmiotowe do obiektów wpisanych do rejestru zabytków.

Zasadą ustawową udzielanych dotacji budżetowych jest współfinansowanie prac - dotacja z jednego źródła może być udzielana do wysokości 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac, co zmusza inwestorów do poszukiwania różnych

źródeł finansowania. W przypadku, gdy zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, dotacja jednego organu może być udzielona w wysokości do 100% koniecznych nakładów. Takim wskazaniem może być również zły stan zachowania zabytku, który wymaga podjęcia prac konserwatorskich lub wyjątkowa wartość historyczna, naukowa lub artystyczna zabytku.

Ze środków budżetowych nie jest natomiast możliwe finansowanie prac modernizacyjnych czy też związanych z adaptacją obiektu do nowych funkcji, jak wprowadzanie nowoczesnych rozwiązań technicznych podwyższających standard użytkowania.

Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków udzielane są – podobnie jak dotacje Ministra Kultury – na podstawie ustaw (*o ochronie zabytków, o finansach publicznych*) i aktów wykonawczych do nich (rozporządzeń – np. *dotacje na prace konserwatorskie i roboty budowlane...*). Katalog zadań uprawniający do ubiegania się o dotacje jest ten sam, co w przypadku dotacji Ministra. W przypadku dotacji WKZ także występuje zawężenie pomocy do obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Omawiane dotacje realizowane są w cyklu danego roku budżetowego, adekwatnie do wielkości przyznanych środków finansowych. WKZ corocznie ogłasza nabór wniosków w dwóch terminach: do 29 lutego dla wniosków na prace planowane do wykonania w danym roku oraz do 30 czerwca na realizację refundacji poniesionych wcześniej nakładów.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane może m.in. obejmować nakłady konieczne na: sporządzanie ekspertyz technicznych i konserwatorskich; badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych; opracowanie programu konserwatorskiego, projektów budowlanych; zabezpieczanie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, odnowienie i odtworzenie okładzin architektonicznych, tynków, okien, drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego; modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych; wykonanie izolacji przeciwwilgociowej; uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych

formach architektonicznych; zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, wyeksponowanie oryginalnych elementów parku, wykonanie instalacji przeciwwłamaniowej, przeciwpożarowej i odgromowej.

W gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego znajdują się także środki specjalne, pochodzące z dochodów płynących z gier losowych, przeznaczone m. in. na promowanie i wspieranie działań na rzecz ochrony polskiego dziedzictwa narodowego.

W ramach programu **Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego „Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego”** możliwe jest uzyskanie środków finansowych na zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich.

I. RODZAJE KWALIFIKUJĄCYCH SIĘ ZADAŃ.

- * ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego,
- * budowa, rozbudowa i przebudowa infrastruktury kulturalnej oraz infrastruktury publicznych szkół i uczelni artystycznych,
- * rozwój infrastruktury społeczeństwa informacyjnego w dziedzinie kultury, międzynarodowe przedsięwzięcia kulturalne,
- * rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie poziomu wykształcenia społeczeństwa.

II. UPRAWNIENI WNIOSKODAWCY (WYŁĄCZNIE PODMIOTY PRAWA POLSKIEGO)

- a) jednostki samorządu terytorialnego, ich związki, porozumienia i stowarzyszenia,
- b) państwowe i samorządowe instytucje kultury i filmowe oraz instytucje współprowadzone z ministrem właściwym ds. kultury i dziedzictwa narodowego,
- c) archiwa państwowe,

- d) publiczne i niepubliczne szkoły artystyczne I i II stopnia oraz uczelnie artystyczne,
- e) kościoły i związki wyznaniowe,
- f) organizacje pozarządowe ze sfery kultury.

Na prace związane z remontami i prace konserwatorskie obiektów sakralnych asygnują przeważnie środki własne parafie, czasem środki z budżetu państwa. Dodatkową możliwość wsparcia prac przy zabytkach sakralnych daje **Fundusz Kościelny** (w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji). Jednym z celów funduszu jest dofinansowywanie remontów i konserwacji obiektów zabytkowych sakralnych w zakresie podstawowych prac zabezpieczających obiekt (w szczególności remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolacja, remonty i wymianę stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej). Fundusz nie finansuje konserwacji zabytków ruchomych stanowiących wyposażenie obiektu. W zakresie projektowania, wyboru i montażu instalacji przeciwpożarowej i antywłamaniowej pomocą służy Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów w Warszawie.

Samorząd Województwa Podkarpackiego mając na uwadze ochronę zabytków i podniesienie walorów turystycznych regionu, każdego roku wspiera finansowo działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego na terenie całego województwa. Wsparcie to dotyczy prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

Dofinansowanie z budżetu województwa prowadzone jest na podstawie „**Zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa podkarpackiego**” przyjętych przez Sejmik Województwa Podkarpackiego wg kryteriów mających na celu:

- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,

- konsekwentne stosowanie wymogów konserwatorskich dla wszelkich podejmowanych prac remontowych i budowlanych w obiektach i obszarach objętych nadzorem służb konserwatorskich,
- odnowa regionalnej architektury i ochrona przed zniszczeniem, a co za tym idzie utrzymanie obiektów o niekwestionowanych wartościach artystycznych i historycznych oraz właściwa opieka nad nimi,
- aktywizacja i wspieranie użytkowników właścicieli zabytkowych obiektów do podejmowania prac rewaloryzacyjno – konserwatorskich,
- wdrożenie programowej ochrony zabytków architektury drewnianej (zwłaszcza ujętych w Szlaku Architektury Drewnianej),
- kompleksowość działań konserwatorskich służących osiągnięciu zakładanych celów poprawy w możliwie najkrótszym czasie,
- zapewnienie bezpieczeństwa obiektów zabytkowych,
- utrzymanie atrakcyjności turystycznej opartej o walory dziedzictwa kulturowego.

Dotacja na prace lub roboty budowlane przy zabytku może finansować nakłady konieczne, obejmujące:

- 1) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- 2) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- 3) odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- 4) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50 % oryginalnej substancji tej przynależności,
- 5) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- 6) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;

- 7) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- 8) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych,
- 9) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonywania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru,
- 10) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

W przypadku szczególnych projektów można pozyskać **środki z Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej**. Dotyczy to dofinansowania publikacji związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz konserwacji zabytkowych parków czy alei wpisanych do rejestru zabytków.

Ponadto istnieją także możliwości pozyskiwania środków finansowych ze źródeł zewnętrznych na zadania inwestycyjne i społeczne do współfinansowania z funduszy krajowych i zagranicznych Unii Europejskiej.

Po akcesji Polski do Unii Europejskiej działania w sferze kultury mogą być wspierane z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. Polska przygotowując się do wdrożenia funduszy strukturalnych Unii Europejskiej na lata 2007 – 2013, na podstawie zapisów Strategicznych Wytycznych Wspólnoty, opracowała **Narodową Strategię Spójności 2007-2013**, która stanowi podstawę do programowania interwencji **Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFOR)**, **Europejskiego Funduszu Spójności (EFS)** i **Funduszu Spójności (FS)**. W efekcie w ramach Narodowej Strategii Spójności utworzono projekty Programów na nowy okres budżetowy, w których zagadnienia z zakresu kultury wspierane będą w ramach Regionalnych Programów Operacyjnych, zarządzanych przez samorządy województw.

Podstawowym celem **Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2013** jest podniesienie konkurencyjności regionu, promowanie zrównoważonego rozwoju poprzez tworzenie warunków dla inwestycji na poziomie regionalnym i lokalnym. Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego jest komplementarny w stosunku do programów o cha-

rakterze centralnym.

Przykładowymi zadaniami dopuszczonymi do realizacji są projekty z zakresu:

- budowy, przebudowy i remontów obiektów kultury,
- adaptacji na potrzeby muzealne zabytków techniki i architektury,
- odbudowy, przebudowy, konserwacji i remontu historycznych i zabytkowych obiektów o znaczeniu regionalnym,
- zabezpieczeniu obiektów na wypadek zagrożeń.

W Regionalnym Programie Operacyjnym ... zagwarantowano działania mające na celu:

- * zachowanie dziedzictwa kulturowego.
- * rozwój infrastruktury kultury,
- * rozwój społeczeństwa informatycznego.

O dofinansowanie mogą ubiegać się m. in.

- * jednostki samorządu terytorialnego
- * instytucje kultury,
- * kościoły i związki wyznaniowe,
- * szkoły wyższe,
- * organizacje pozarządowe,
- * spółdzielnie mieszkaniowe,
- * wspólnoty mieszkaniowe.

Wśród programów sektorowych UE wspierających rozwój kultury należy wymienić:

1/ Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko

2/ Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka

3/ Program Operacyjny Rozwój Obszarów Wiejskich.

1/ Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko (PO IS) to program o charakterze ponadregionalnym, w ramach którego zadania z zakresu kultury mogą

być wspierane w ramach **Priorytetu XII Kultura i dziedzictwo kulturowe**.

Głównym celem Priorytetu jest:

Wykorzystanie potencjału kultury i dziedzictwa kulturowego o znaczeniu światowym i europejskim dla zwiększenia atrakcyjności Polski.

Cele szczegółowe Priorytetu:

- Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym.
- Poprawa stanu infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym oraz zwiększenie dostępu do kultury.
- Rozwój infrastruktury kultury

W ramach PO Infrastruktura i Środowisko przewiduje się komplementarne wsparcie rozbudowy i modernizacji infrastruktury kultury i szkolnictwa artystycznego ochronę dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim i światowym, w tym szczególnie zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO oraz Listę Pomników Historii Prezydenta.

Kultura i polski dorobek kulturalny traktowane będą w Priorytecie jako jeden z głównych elementów wpływających na pozytywny wizerunek kraju, identyfikujący i kształtujący obraz Polski w krajach Europy i świata, element przewagi strategicznej w procesie definiowania miejsca i pozycji Polski w Unii Europejskiej.

Przewidywane efekty realizacji Priorytetu:

- poprawa stanu zachowania zabytków nieruchomych,
- poprawa stanu zachowania zabytków ruchomych,
- rozwój oraz poprawa stanu infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym,

- zwiększenie atrakcyjności kraju dla mieszkańców, turystów i inwestorów,
- poprawa stanu infrastruktury edukacyjnej szkół i uczelni artystycznych.

System realizacyjny:

- Działanie 1. Ochrona dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym,
- Działanie 2. Rozbudowa i modernizacja infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym
- Działanie 3. Rozwój infrastruktury szkolnictwa artystycznego

Działanie 1. Ochrona dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym

Typy projektów:

- Projekty związane z rewitalizacją, rewaloryzacją, konserwacją, renowacją, restauracją, zachowaniem, a także adaptacją na cele kulturalne obiektów wpisanych do rejestru zabytków i zespołów tych obiektów wraz z ich otoczeniem.
- Zakup i remont trwałego wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej w obiektach będących celem projektu (wyłącznie jako jeden z elementów projektu).
- Konserwacja muzealiów, starodruków, zabytkowych archiwaliów, księgozbiorów, zbiorów filmowych oraz innych zabytków ruchomych.
- Zabezpieczenie zabytków przed kradzieżą i zniszczeniem.
- Rozwój zasobów cyfrowych w dziedzinie kultury, w tym: digitalizacja zabytkowych zasobów bibliotecznych, archiwalnych, filmowych i muzealnych.
- Projekty dotyczące tworzenia wirtualnych muzeów.

- Przygotowanie dokumentacji niezbędnej do wnioskowania i realizacji przedsięwzięcia.

Beneficjenci:

- jednostki samorządu terytorialnego
- instytucje kultury: samorządowe, państwowe oraz współprowadzone z ministrem właściwym ds. kultury i dziedzictwa narodowego
- szkoły artystyczne dla których organem prowadzącym jest minister właściwy ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego lub jednostki samorządu terytorialnego;
- uczelnie artystyczne nadzorowane przez ministra właściwego ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego;
- uczelnie publiczne inne niż artystyczne
- kościoły i związki wyznaniowe
- archiwa państwowe
- przedsiębiorstwa państwowe nie działające w celu osiągnięcia zysku (realizujące projekty dotyczące obiektów znajdujących się na liście UNESCO lub uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii)
- organizacje pozarządowe ze sfery kultury działające w interesie publicznym

Minimalna wartość projektu wynosi 5 mln euro, za wyjątkiem projektów dotyczących:

- konserwacji zabytków ruchomych,
- rozwoju zasobów cyfrowych w dziedzinie zasobów bibliotecznych, archiwalnych, filmowych oraz zasobów wirtualnych muzeów,
- zabezpieczenia zabytków przed kradzieżą i zniszczeniem
- projektów realizowanych przez instytucje kultury państwowe i współprowadzone z ministrem właściwym ds. kultury i dziedzictwa Naro -

dowego, archiwa państwowe oraz dopuszczone w działaniu typy szkół i uczelni artystycznych dla których minimalna wartość projektu wynosi 1 mln euro.

Dla projektów dotyczących przygotowania dokumentacji technicznej – wszystkie typy projektów kwalifikowalnych w ramach działania niezależnie od ich wartości.

Działanie 2. Rozbudowa i modernizacja infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym

Typy projektów:

- Budowa, rozbudowa, remont i przebudowa instytucji kultury.
- Zakup i remont trwałego wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej (wyłącznie jako jeden z elementów projektu).
 - Przygotowanie dokumentacji niezbędnej do wnioskowania i realizacji przedsięwzięcia .

Beneficjenci:

- instytucje kultury (państwowe, samorządowe oraz współprowadzone z ministrem właściwym ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego),
- organizacje pozarządowe ze sfery kultury działające w interesie publicznym,
- kościoły i związki wyznaniowe,
- archiwa państwowe,
- jednostki samorządu terytorialnego

Minimalna wartość projektu 5 mln euro.

Dla projektów, dla których beneficjentami są instytucje kultury państwowe oraz współprowadzone z ministrem właściwym ds. kultury i dziedzictwa

narodowego oraz archiwa państwowe
minimalna wartość projektu wynosi 1 mln euro.

Dla projektów dotyczących przygotowania dokumentacji technicznej – wszystkie typy projektów kwalifikowalnych w ramach działania niezależni od ich wartości.

2/ Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka 2007-2013 (PO IG) jest jednym z instrumentów realizacji Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia (Narodowej Strategii Spójności) na lata 2007-2013.

Łączna wielkość publicznych środków finansowych zaangażowanych w realizację PO IG w latach 2007-2013 wyniesie około 9,7 mld euro, z czego ze środków Unii Europejskiej będzie pochodziło ok. 8,3 mld euro.

PO IG ma na celu wspieranie szeroko rozumianej innowacyjności. Interwencja w ramach PO IG będzie obejmowała zarówno bezpośrednie wsparcie dla przedsiębiorstw, instytucji otoczenia biznesu oraz jednostek naukowych świadczących przedsiębiorstwom usługi o wysokiej jakości, a także wsparcie systemowe zapewniające rozwój środowiska instytucjonalnego innowacyjnych przedsiębiorstw.

PO IG wychodzi naprzeciw założeniom Strategii Lizbońskiej, przyczyniając się do realizacji jej celów poprzez przypisanie ponad 90% alokacji finansowej na działania w obszarach: B+R, innowacje, technologie informacyjne i komunikacyjne.

W ramach PO IG wspierane będą działania z zakresu innowacyjności produktowej, procesowej, marketingowej i organizacyjnej, które w sposób bezpośredni lub pośredni przyczyniają się do powstawania i rozwoju innowacyjnych przedsiębiorstw. W kontekście osiągania celów NSRO oraz PO IG, wspierana i promowana będzie innowacyjność na poziomie, co najmniej krajowym i/lub międzynarodowym. Działania innowacyjne o takim charakterze i zasięgu generują najwyższą wartość dodaną dla gospodarki i przedsiębiorstw, a co za tym idzie w największym stopniu przyczyniają się do umacniania zdolności konkurencyjnej polskiej gospodarki w wymiarze międzynarodowym. W ramach PO IG nie będzie

wspierana innowacyjność na poziomie lokalnym lub regionalnym. Tego rodzaju innowacyjność będzie promowana i wspierana w Regionalnych Programach Operacyjnych i Programie Operacyjnym Rozwój Polski Wschodniej.

Cel główny programu:

Rozwój polskiej gospodarki w oparciu o innowacyjne przedsiębiorstwa.

Cel główny PO IG będzie realizowany poprzez cele szczegółowe:

1. Zwiększenie innowacyjności przedsiębiorstw
2. Wzrost konkurencyjności polskiej nauki
3. Zwiększenie roli nauki w rozwoju gospodarczym
4. Zwiększenie udziału innowacyjnych produktów polskiej gospodarki w rynku międzynarodowym
5. Tworzenie trwałych i lepszych miejsc pracy
6. Wzrost wykorzystania technologii informacyjnych i komunikacyjnych w gospodarce.

Interwencja w ramach PO IG będzie obejmowała:

- bezpośrednie wsparcie dla przedsiębiorstw,
- instytucji otoczenia biznesu oraz jednostek naukowych świadczących przedsiębiorstwom usługi o wysokiej jakości,
- wsparcie systemowe zapewniające rozwój środowiska instytucjonalnego innowacyjnych przedsiębiorstw.

Działania z zakresu kultury w ramach PO IG dotyczą:

w obszarze przemysłów kultury (media, wydawnictwa, inne np. design):

- innowacyjności produktowej,
- procesowej, marketingowej czy organizacyjnej
- ochrona własności intelektualnej

w obszarze turystyki:

- promocji turystycznych walorów Polski,
- tworzenie nowych, innowacyjnych typów produktów i usług turystycznych,
- tworzenie systemu informacji turystycznej,

w obszarze uczelni artystycznych (dot. np. wzornictwa przemysłowego):

- rozwój ośrodków o wysokim potencjale badawczym, w tym działających na bazie konsorcjów naukowo-przemysłowych oraz regionalnych konsorcjów naukowo-przemysłowych*, poprzez dofinansowanie rozwoju ich infrastruktury badawczej (badania rozwojowe, prace rozwojowe lub inwestycyjne)

* **Konsorcjum naukowo-przemysłowe** – grupa jednostek organizacyjnych w skład której wchodzi jedna jednostka naukowa + co najmniej jeden przedsiębiorca

W obszarze promocji gospodarczej Polski:

- organizacja i udział w międzynarodowych wystawach, konferencjach czy seminariach
- organizacja wystaw *Designed in Poland*

Priorytety dotyczące sektora kultury:

Priorytet 2. Infrastruktura sfery B +R

Instytucja Pośrednicząca: Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Celem osi priorytetowej 2 jest wzrost konkurencyjności polskiej nauki dzięki konsolidacji oraz modernizacji infrastruktury naukowo - badawczej i informatycznej najlepszych jednostek naukowych działających w Polsce.

Priorytet 3. Kapitał dla innowacji

Instytucja Pośrednicząca: Ministerstwo Gospodarki.

Celem osi priorytetowej 3 jest zwiększenie liczby nowopowstałych przedsiębiorstw innowacyjnych, a także zwiększenie dostępu do zewnętrznych źródeł ich finansowania.

Priorytet 4. Inwestycje w innowacyjne przedsięwzięcia

Instytucja Pośrednicząca: Ministerstwo Gospodarki.

Celem osi priorytetowej 4 jest podniesienie poziomu konkurencyjności przedsiębiorstw poprzez wzmocnienie popytu na nowe lub nowoczesne rozwiązania w gospodarce.

Priorytet 5. Dyfuzja Innowacji

Instytucja Pośrednicząca: Ministerstwo Gospodarki.

Celem osi priorytetowej 5 jest zapewnienie przedsiębiorcom wysokiej jakości usług służących wzmocnieniu oraz wykorzystaniu ich potencjału innowacyjnego oraz tworzenie korzystnych warunków współpracy, które przyczynią się do wzmocnienia pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw.

Priorytet 6. Polska gospodarka na rynku międzynarodowym

Instytucja Pośrednicząca: Ministerstwo Gospodarki.

Celem osi priorytetowej 6 jest wzmocnienie marki „Polska” przez promocję Polski jako kraju atrakcyjnego pod względem inwestycyjnym i turystycznym, a także jako miejsca nawiązywania wartościowych kontaktów gospodarczych.

Beneficjenci:

- przedsiębiorcy i ich grupy (w tym przedsiębiorstwa funkcjonujące w obszarze przemysłów kultury)
- instytucje otoczenia biznesu

- instytucje publiczne w tym państwowe osoby prawne
- szkoły wyższe (w tym uczelnie artystyczne)
- jednostki samorządu terytorialnego.

3/ Program Operacyjny Rozwój Obszarów Wiejskich (PO ROW)

Działania umożliwiające realizację projektów z zakresu kultury zagwarantowane zostały także w *Programie Operacyjnym Rozwoju Obszarów Wiejskich*. W projektach realizowanych w ramach tego programu koszt maksymalny jest znacznie niższy niż w RPO, a ich zakres i tematyka wydaje się być bardzo istotna z punktu widzenia realizacji zadań wyszczególnionych w niniejszym *Programie*. W ramach ww. Programu Rozwoju przewiduje się następujące działania:

Oś priorytetowa 3. *Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej*, Działanie: *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*.

Celem działania jest różnicowanie działalności rolniczej w kierunku podejmowania lub rozwijania przez rolników, domowników i małżonków rolników, działalności nierolniczej lub związanej z rolnictwem, co wpłynie na tworzenie pozarolniczych źródeł dochodów, promocję zatrudnienia poza rolnictwem na obszarach wiejskich.

Projekty dotyczą inwestycji realizowanych w związku z uruchomieniem bądź rozwojem m.in.: usług turystycznych oraz związanych ze sportem, rekreacją i wypoczynkiem, edukacji przyrodniczej oraz promocji tradycji i dziedzictwa kulturowego wsi, rzemiosła i rękodzieła.

Beneficjenci to przede wszystkim właściciele lub posiadacze gospodarstw oraz osoby prawne, których celem statutowym jest działanie w rolnictwie, a w przypadku realizacji projektu dotyczącego wprowadzenia rękodzielnictwa i rzemiosła także domownicy rolnika.

Oś priorytetowa 3. *Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej*, Działanie: *Odnowa i rozwój wsi*.

Działanie będzie wpływać na poprawę jakości życia na obszarach wiejskich przez

zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych mieszkańców wsi oraz promowanie obszarów wiejskich. Umożliwi rozwój tożsamości społeczności wiejskiej, zachowanie dziedzictwa kulturowego i specyfiki obszarów wiejskich oraz wpłynie na wzrost atrakcyjności turystycznej i inwestycyjnej obszarów wiejskich.

Pomocy finansowej udziela się podmiotom z tytułu inwestycji w zakresie:

- budowy, przebudowy, remontu lub wyposażenia obiektów pełniących funkcje publiczne, społeczno-kulturalne, rekreacyjne i sportowe, a także służących promocji obszarów wiejskich, w tym propagowaniu i zachowaniu dziedzictwa historycznego, tradycji, sztuki oraz kultury;
- kształtowania obszaru przestrzeni publicznej;
- zakupu obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie, w tym budynków będących zabytkami, z przeznaczeniem na cele publiczne;
- odnawiania, eksponowania lub konserwacji lokalnych pomników historycznych, budynków będących zabytkami lub miejsc pamięci;
- kultywowania tradycji społeczności lokalnej oraz tradycyjnych zawodów;

Beneficjenci:

- * gmina,
- * instytucja kultury, dla której organizatorem jest jednostka samorządu terytorialnego,
- * kościół lub związek wyznaniowy,
- * organizacja pozarządowa,
- * osoby fizyczne i prawne,
- * jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, która prowadzi działalność jako mikro przedsiębiorstwo,
- * Lokalne Grupy Działania (LGD)

O dofinansowanie prac można otrzymać dofinansowanie ze środków zagranicznych, pozaunijnych w ramach **Norweskiego Mechanizmu Finansowego EOG**.

Środki nowej perspektywy Mechanizmu zostały uruchomione w drugiej po -

łowie 2011 roku. Dofinansowanie może sięgać nawet 90 % kosztów kwalifikowanych w zależności od rodzaju beneficjenta. Wzorem poprzedniej perspektywy będzie można ubiegać się o środki w ramach priorytetu poświęconego ochronie kulturowego dziedzictwa europejskiego, a w szczególności na projekty dotyczące:

- * rewitalizacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, szczególnie realizowane w ramach przyjętych strategii rozwoju produktów turystyki kulturowej,
- * rewitalizacji historycznych obszarów miejskich,
- * rewitalizacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli obronnych,
- * rewitalizacji obiektów przemysłowych o wysokiej wartości historycznej na cele kulturalne, w szczególności na muzea nowoczesności,
- * renowacji, ochrony i zachowania miejsc pamięci i martyrologii,
- * budowy i rozbudowy publicznych i niekomercyjnych instytucji kultury o europejskim znaczeniu,
- * budowy, rozbudowy, odbudowy i adaptacji infrastruktury kulturowej w miejscach o symbolicznym znaczeniu dla kultury polskiej,
- * kompleksowych programów konserwacji i digitalizacji zabytków ruchomych oraz zabytkowych księgozbiorów, zbiorów piśmienniczych i archiwaliów istotnych dla europejskiego dziedzictwa kulturowego,
- * tworzenia systemów zabezpieczeń przed nielegalnym wywozem dzieł sztuki oraz zabezpieczenie zabytków ruchomych przed kradzieżą i zniszczeniem.

Uwaga! Wskazane powyżej możliwości wsparcia finansowego mają charakter informacyjny. W celu znalezienia dokładnych szczegółów oraz odpowiedniej formy dofinansowania na określone zadania należy dotrzeć do dokumentów programowych oraz kryteriów przyznawania dotacji, ponieważ co roku mogą one ulegać zmianom.

Załącznik Nr 1

Wykaz zabytków architektury i budownictwa na terenie gminy Grębów, ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Grębów

1. Zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Wojciecha Biskupa:
a/ kościół, mur., 1912 – 1922
b/ ogrodzenie cmentarza przykościelnego, żel., 1912-1922
c/ cmentarz przykościelny , XVII
2. Dawna plebania, mur., XIX
3. Kaplica grobowa Dolańskich na cm. paraf., mur., 1876
4. Cmentarz parafialny, 1 poł. XIX w.
5. Kapliczka św. Jana Nepomucena, mur., 2 poł. XIX
6. Kopiec strajków chłopskich, ziemn., 1937
7. Dom Sióstr Służebniczek, drewn., l. 30-te XX
8. Krzyż Grunwaldzki, beton., 1910
9. Zespół pałacowy Dolańskich, ob. SOSW:
a/ pałac, mur., lata 30-te XIX
b/ oficyna pałacowa, mur., 2 poł. XIX
c/ oranżeria, mur., 2 poł XIX
d/ lodownia, mur., 2 poł. XIX
e/ wozownia, mur., 1 poł. XIX
f/ młyn, mur., 2 poł. XIX
g/ dom młynarza i gorzelnianego, mur., 2 poł. XIX
h/ brama pałacowa, mur., 1 poł. XIX

- i/ most przy bramie, mur., 1 poł. XIX
 - j/ mostek, mur., 1 poł. XIX
 - k/ mur ogrodzeniowy, mur., 1 poł. XIX
 - l/ park krajobrazowy, 1 poł. XIX
10. Zespół folwarczny:
- a/ spichlerz, mur., 2 poł. XIX
 - b/ kuźnia i rymarnia, mur., 2 poł. XIX
 - c/ stodoła I, mur., 2 poł. XIX
 - d/ stodoła II, mur., 2 poł. XIX
 - e/ stodoła III, mur., 2 poł. XIX
11. Osiedle mieszkaniowe służby folwarcznej:
- a/ Zarząd Dóbr, ob. nr 760 ,mur. 1 poł. XIX
 - b/ Dom ogrodnika, ob. nr 766, mur., 1 poł. XIX
 - c/ D. szkoła, ob. nr 754, mur., 1 poł. XIX
 - d/ czworak, ob. nr 758, mur., 1 poł. XIX
 - e/ dwojak, ob. nr 755, mur., 1 poł. XIX
 - f/ dwojak, ob. nr 757, mur., 1 poł. XIX
 - g/ dwojak, ob. nr 767, mur., 1 poł. XIX
 - h/ dwojak, ob. nr 768, mur., 1 poł. XIX
 - i/ dwojak, ob. nr 769, mur., 1 poł. XIX
 - j/ dwojak, ob. nr 770, mur., 1 poł. XIX
 - k/ dwojak, ob. nr 771, mur., 1 poł. XIX
 - l/ dwojak, ob. nr 772, mur., 1 poł. XIX

Jamnica

- 1. Kapliczka MB Niepokalanej, mur. 1 poł. XX
- 2. Kapliczka MB Różańcowej, mur., XIX/XX

Jeziórko

1. Figura Chrystusa na krzyżu, przy drodze Tarnobrzeg –S talowa Wola, drewn., 2 poł. XIX
2. Krzyż przydrożny, drewn., 1 poł. XX
3. Kopiec pamięci poległym w wojnie polsko - sowieckiej 1920 r., ziemn., 1936

Krawce

1. Kapliczka św. Jana Nepomucena, mur., po 1945
2. Cmentarz wojenny, 1915
3. Leśniczówka, ob. nr 82, drewn., 1908
4. Krzyż przydrożny obok domu 140, drewn., 1 poł. XX
5. Krzyż przydrożny obok domu 102 A, żeliw., XIX/XX
6. D. cmentarz ewangelicki, po 1818
7. Chałupa nr 104, drewn., 1 poł. XIX
8. Chałupa nr 131, drewn., 1 poł. XIX

Stale

1. Kościół parafialny p.w. Św. Teresy z Awila, mur., 1930
2. Cmentarz parafialny, po 1930
3. Kapliczka przydrożna, mur., 1872
4. Cmentarz wojenny obok kapliczki, 1915
5. Chałupa nr 12, drewn., 2 poł. XIX w.
6. Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa/naprzeciw domu nr 276/, mur., 2 poł. XIX

7. Krzyż przydrożny / nad rz. Dąbrówką/, drewn., 1ćw. XX

Wydrza

1. Krzyż przydrożny /naprzeciw domu nr 257/, drewn., 1955
2. Kapliczka MB Niepokalanej, drewn., 1 poł. XX
3. Figura MB Różańcowej /na d. folwarku Chyb/, kam., lata 30-te XX
4. Cmentarz wojenny, 1915

Zabrze

1. Stacja kolejowa Grębów, mur., 1887
2. Kopiec pamięci poległych w I wojnie światowej i wojnie polsko-sowieckiej 1920 r., ziemn., 1937

Żupawa

1. Kapliczka św. Jana Nepomucena, mur., 1874
2. Kapliczka MB Różańcowej i Chrystusa Frasobliwego /obok domu nr 80/, mur., 1 ćw. XX
3. Chałupa /naprzeciwko Domu Ludowego/, drewn., 1 ćw. XX

Załącznik Nr 2

Spis stanowisk archeologicznych na terenie gminy Grębów, będących w wojewódzkiej ewidencji konserwatorskiej.

Lp	Miejscowość	Stanowisko	Nr stanowiska na obszarze	Nr stanowiska w miejscowości	Nr obszaru	Chronologia	Kultura	Nr rejestru
1	Żupawa	śląd osadnictwa	25	2	91 - 74	K	KM	
2	Żupawa	śląd osadnictwa	26	3	91 - 74	N		
3	Grębów	śląd osadnictwa	74	10	91 - 75	?		
4	Grębów	cmientarzysko	77	32	91 - 75		KŁ	
5	Grębów	śląd osadnictwa	78	33	91 - 75		KT	
6	Grębów	śląd osadnictwa	79	34	91 - 75	?		
7	Jamnica	śląd osadnictwa	22	1	91 - 75	P		
8	Jamnica	śląd osadnictwa	23	2	91 - 75	M	Ch-V	
9	Jamnica	śląd osadnictwa	39	3	91 - 75	EB		
10	Jamnica	śląd osadnictwa	40	4	91 - 75	?		
11	Jamnica	śląd osadnictwa	41	5	91 - 75		KŁ	
12	Jamnica	śląd osadnictwa	42	6	91 - 75	?		
13	Jamnica	śląd osadnictwa	43	7	91 - 75		KT	
14	Jamnica	śląd osadnictwa	44	8	91 - 75	N		
15	Jamnica	śląd osadnictwa	45	9	91 - 75	N		
16	Jamnica	śląd osadnictwa	75	16	91 - 75	XV-XVI w.		
17	Jamnica	osada	76	17	91 - 75		KT	
18	Zabrze	śląd osadnictwa	46	1	91 - 75		KŁ	
19	Zabrze	śląd osadnictwa	48	3	91 - 75	?		
20	Zabrze	śląd osadnictwa	49	4	91 - 75		KT	
21	Zabrze	śląd osadnictwa	50	5	91 - 75		KT	
22	Zabrze	śląd osadnictwa	52	7	91 - 75		KPL	
23	Zabrze	śląd osadnictwa	53	8	91 - 75	?		
24	Zabrze	śląd osadnictwa	54	9	91 - 75		KT	
25	Zabrze	śląd osadnictwa	55	10	91 - 75	?		
26	Zabrze	śląd osadnictwa	56	11	91 - 75	?		
27	Zabrze	śląd osadnictwa	58	13	91 - 75	?		
28	Zabrze	śląd osadnictwa	59	14	91 - 75		KT	
29	Zabrze	śląd osadnictwa	61	16	91 - 75	?		
30	Zabrze	śląd osadnictwa	63	18	91 - 75		KT	
31	Zabrze	śląd osadnictwa	64	19	91 - 75		KT	
32	Zabrze	śląd osadnictwa	66	21	91 - 75		KT	
33	Zabrze	śląd osadnictwa	68	23	91 - 75		KT	
34	Zabrze	śląd osadnictwa	69	24	91 - 75	?		
35	Zabrze	śląd osadnictwa	70	25	91 - 75		KT	
36	Zabrze	osada	47	2	91 - 75		KT	

37	Zabrze	osada	51	6	91 - 75		KPL, KT	
38	Zabrze	osada	57	12	91 - 75		KT	
39	Zabrze	osada	60	15	91 - 75		KT	
40	Zabrze	obozowisko / osada	62	17	91 - 75	M	KT	
41	Zabrze	osada	65	20	91 - 75		KPL, KŁ	
42	Zabrze	śląd osadnictwa/ osada	67	22	91 - 75		KPL, KT	
43	Zabrze	osada	71	26	91 - 75		KT	
44	Zabrze	śląd osadnictwa	72	27	91 - 75	?		
45	Zabrze	śląd osadnictwa	73	28	91 - 75		KT	
46	Zabrze	śląd osadnictwa	80	29	91 - 75		KŁ	
47	Zabrze	śląd osadnictwa	81	30	91 - 75		KCS	
48	Grębów	cmentarzysko	1	1	92 - 75	EB	KŁ	A-511, 17.12.1969
49	Grębów	śląd osadnictwa	2	2	92 - 75	?		A-542, 28.12.1969
50	Grębów	śląd osadnictwa	3	3	92 - 75	?		
51	Grębów	osada	4	4	92 - 75		KŁ	
52	Grębów	osada	5	5	92 - 75	N		
53	Grębów	śląd osadnictwa	6	6	92 - 75		KŁ	
54	Grębów	osada/ cmentarzysko	7	7	92 - 75	?		
55	Grębów	śląd osadnictwa	8	8	92 - 75	EB	KŁ	
56	Grębów	śląd osadnictwa	9	9	92 - 75	M		
57	Grębów	Kopiec zw. „Ta- tarska Górka”	10	12	92 - 75	?		
58	Grębów	fortyfikacje ziem- ne	11	13	92 - 75	?		
59	Grębów	śląd osadnictwa	16	14	92 - 75	EB	KŁ	
60	Grębów	śląd osadnictwa	17	15	92 - 75	?		
61	Grębów	śląd osadnictwa	18	16	92 - 75	EB		
62	Grębów	osada	19	17	92 - 75		KPL	
63	Grębów	śląd osadnictwa	20	18	92 - 75	NW		
64	Grębów	śląd osadnictwa	21	19	92 - 75	EB		
65	Grębów	śląd osadnictwa/ osada	22	20	92 - 75	M, Ha, WŚ	KŁ	
66	Grębów	śląd osadnictwa	33	21	92 - 75		KŁ	
67	Grębów	śląd osadnictwa	34	22	92 - 75		KŁ	
68	Grębów	śląd osadnictwa	35	23	92 - 75	WŚ		
68	Grębów	śląd osadnictwa	37	24	92 - 75	?		
70	Grębów	osada/ śląd osad- nictwa	38	25	92 - 75	EB, Ś	KPL, KM, KŁ	
71	Grębów	śląd osadnictwa	39	26	92 - 75		KŁ	
72	Grębów	śląd osadnictwa/ osada	40	27	92 - 75		KT, KŁ	
73	Grębów	śląd osadnictwa	41	28	92 - 75		KŁ	
74	Grębów	obozowisko	42	29	92 - 75	M		
75	Grębów	śląd osadnictwa	43	30	92 - 75	?		
76	Grębów	śląd osadnictwa	44	31	92 - 75		KŁ	
77	Grębów	osada	45	35	92 - 75	WŚ		

78	Jamnica	śląd osadnictwa	13	11	92 - 75	Ś		
79	Jamnica	śląd osadnictwa	14	12	92 - 75		KPL	
80	Jamnica	śląd osadnictwa	15	13	92 - 75		KPL	
81	Jamnica	śląd osadnictwa	12	14	92 - 75		KŁ	
82	Jamnica	śląd osadnictwa	32	15	92 - 75		KPL	
83	Krawce	obozowisko/ śląd osadnictwa	27	1	92 - 75	M	KT	
84	Krawce	śląd osadnictwa	28	2	92 - 75	?		
85	Krawce	śląd osadnictwa	29	3	92 - 75	?		
86	Wydrza	osada	23	7	92 - 75		KŁ	
87	Wydrza	śląd osadnictwa	24	8	92 - 75	WŚ	KŁ, ?	
88	Wydrza	śląd osadnictwa	25	9	92 - 75	?		
89	Wydrza	śląd osadnictwa	26	10	92 - 75		KŁ	
90	Wydrza	śląd osadnictwa	30	11	92 - 75	?		
91	Wydrza	śląd osadnictwa	31	12	92 - 75	?		
92	Wydrza	śląd osadnictwa	36	13	92 - 75	?		
93	Grębów	osada/ śląd osadnictwa	28	10	92 - 74		KPL, ?	
94	Grębów	śląd osadnictwa	27	11	92 - 74	WŚ		
95	Jeziórko	śląd osadnictwa	1	1	92 - 74	OWR	KPr	
96	Jeziórko	śląd osadnictwa	2	2	92 - 74		KPL	
97	Jeziórko	osada	3	3	92 - 74	N		
98	Jeziórko	cmentarzysko	4	4	92 - 74		KŁ	
99	Jeziórko	śląd osadnictwa	6	5	92 - 74		KAK	
100	Jeziórko	śląd osadnictwa	7	6	92 - 74	?		
101	Jeziórko	śląd osadnictwa	8	7	92 - 74		KŁ	
102	Jeziórko	osada	20	8	92 - 74	EB		
103	Jeziórko	śląd osadnictwa	23	9	92 - 74	WŚ		
104	Jeziórko	śląd osadnictwa	24	10	92 - 74	N		
105	Jeziórko	śląd osadnictwa	25	11	92 - 74		KPL, KŁ, ?	
106	Jeziórko	śląd osadnictwa	26	12	92 - 74	EB		
107	Jeziórko	osada/ śląd osadnictwa	29	13	92 - 74	WŚ	KT, ?	
108	Jeziórko	śląd osadnictwa	30	14	92 - 74	WŚ		
109	Jeziórko	śląd osadnictwa	31	15	92 - 74	WŚ		
110	Jeziórko	śląd osadnictwa	32	16	92 - 74	WŚ	KŁ	
111	Jeziórko	śląd osadnictwa	33	17	92 - 74	WŚ		
112	Jeziórko	osada	34	18	92 - 74	WŚ	KŁ	
113	Jeziórko	śląd osadnictwa	35	19	92 - 74	?		
114	Jeziórko	śląd osadnictwa	36	17	92 - 74	N		
115	Jeziórko	śląd osadnictwa	37	18	92 - 74	?		
116	Jeziórko	śląd osadnictwa	38	19	92 - 74	WŚ		
117	Jeziórko	śląd osadnictwa	39	40	92 - 74	?		
118	Jeziórko	śląd osadnictwa	40	21	92 - 74	EB	KT	
119	Jeziórko	śląd osadnictwa/ osada	41	25	92 - 74	P/EB	KT	

120	Jeziórko	śląd osadnictwa	42	26	92 - 74	EB	KT	
121	Jeziórko	śląd osadnictwa	45	29	92 - 74	?		
122	Jeziórko	obozowisko	47	31	92 - 74	M	KJ	
123	Jeziórko	śląd osadnictwa	48	32	92 - 74	EB	KŁ	
123	Jeziórko	osada	43	27	92 - 74	EB		
125	Jeziórko	obozowisko/ osada	44	28	92 - 74	M, EB, WŚ		
126	Jeziórko	obozowisko	46	30	92 - 74	?		
127	Jeziórko	osada/ ślad osad- nictwa	49	33	92 - 74	EB, WŚ	KT, KŁ	
128	Jeziórko	śląd osadnictwa/ osada	50	34	92 - 74	EB	Ch-V, KT	
129	Jeziórko	osada	51	35	92 - 74	EB	KT	
130	Jeziórko	osada	52	36	92 - 74	EB	KT	
131	Jeziórko	śląd osadnictwa	53	37	92 - 74	N, EB	KŁ	
132	Jeziórko	śląd osadnictwa	54	38	92 - 74	EB	KŁ	
133	Jeziórko	osada	55	39	92 - 74	EB	KT	
134	Jeziórko	kopiec ziemny	62	40	92 - 74	?		
135	Jeziórko	śląd osadnictwa	63	41	92 - 74	?		
136	Jeziórko	osada/ ślad osad- nictwa	64	42	92 - 74	EB, WŚ	KT	
137	Jeziórko	osada	65	43	92 - 74	Ha	KM, KŁ	
138	Jeziórko	śląd osadnictwa	66	44	92 - 74	EB		
139	Jeziórko	śląd osadnictwa	67	45	92 - 74	Ś		
140	Jeziórko	śląd osadnictwa/ osada	68	46	92 - 74	N, EB, WŚ	KM, KŁ	
141	Jeziórko	śląd osadnictwa	69	47	92 - 74	EB	KT, KŁ	
142	Jeziórko	śląd osadnictwa	70	48	92 - 74	?		
143	Jeziórko	śląd osadnictwa	71	49	92 - 74	?		
144	Jeziórko	śląd osadnictwa	72	50	92 - 74	?		
145	Jeziórko	śląd osadnictwa	73	51	92 - 74	?		
146	Jeziórko	śląd osadnictwa	74	52	92 - 74		KPL	
147	Stale	śląd osadnictwa	9	5	92 - 74	EB, WŚ		
148	Stale	śląd osadnictwa	10	6	92 - 74	?		
149	Stale	śląd osadnictwa	11	7	92 - 74	?		
150	Stale	osada	12	8	92 - 74		KŁ	
151	Stale	śląd osadnictwa	13	9	92 - 74	?		
152	Stale	śląd osadnictwa/ osada	21	10	92 - 74	EB, WŚ	KŁ, ?	
153	Wyrza	śląd osadnictwa	56	1	92 - 74	M		
154	Wyrza	śląd osadnictwa	57	2	92 - 74	?		
155	Wyrza	śląd osadnictwa	58	3	92 - 74	P, ?		
156	Wyrza	obozowisko	59	4	92 - 74	P	KŚ	
157	Wyrza	śląd osadnictwa	60	5	92 - 74	?		
158	Wyrza	śląd osadnictwa	61	6	92 - 74	?		
159	Żupawa	cmentarzysko	5	1	92 - 74	EB	KŁ	A-410, 11.12.1968
160	Żupawa	śląd osadnictwa	14	4	92 - 74	?		
161	Żupawa	śląd osadnictwa	15	5	92 - 74	WŚ		

162	Żupawa	śląd osadnictwa	16	6	92 - 74	?		
163	Żupawa	śląd osadnictwa	17	7	92 - 74	WŚ, ?		
164	Żupawa	śląd osadnictwa/ osada	18	8	92 - 74	N, EB, WŚ	KŁ	
165	Żupawa	osada	19	9	92 - 74	WŚ		
166	Żupawa	osada/ śląd osad- nictwa	22	10	92 - 74	WŚ	KPL	
167	Stale	cmientarzysko	3	1	92 - 73	?		
168	Stale	osada	4	2	92 - 73		KŁ	
169	Stale	punkt osadniczy	5	3	92 - 73	?		
170	Stale	śląd osadnictwa	6	4	92 - 73		KŁ	
171	Stale	śląd osadnictwa/ osada	56	12	92 - 73	EB, WŚ		
172	Stale	śląd osadnictwa	57	13	92 - 73	EK, EB, WŚ	KŁ	
173	Stale	śląd osadnictwa/ osada	58	14	92 - 73	M, N, EB, WŚ	KPL, KT, KŁ	
174	Stale	śląd osadnictwa	59	15	92 - 73	EB, WŚ	KŁ	
175	Stale	osada	60	16	92 - 73		KŁ	
176	Stale	osada/ śląd osadnictwa	61	17	92 - 73		KT, ?	
177	Stale	śląd osadnictwa	78	18	92 - 73	?		
178	Stale	śląd osadnictwa	79	19	92 - 73		KM	
179	Stale	śląd osadnictwa/ osada	80	20	92 - 73		KM, KŁ	
180	Stale	śląd osadnictwa/ osada	81	21	92 - 73	EB, WŚ	KŁ	
181	Stale	osada/ śląd osadnictwa	82	22	92 - 73	N, EB, WŚ	KPL, KM, KŁ	
182	Stale	śląd osadnictwa	83	23	92 - 73	?		
183	Stale	śląd osadnictwa	84	24	92 - 73		KŁ	
184	Stale	śląd osadnictwa	85	25	92 - 73		KŁ	
185	Stale	śląd osadnictwa	86	26	92 - 73		KŁ	
186	Stale	punkt osadniczy	87	27	92 - 73	?		
187	Stale	śląd osadnictwa	88	28	92 - 73		KT	
188	Stale	śląd osadnictwa	89	29	92 - 73	WŚ		
189	Stale	śląd osadnictwa	90	30	92 - 73	M		
190	Stale	osada	91	31	92 - 73	EB	KŁ	
191	Jeziórko	śląd osadnictwa	7	52	93 - 74	?		
192	Jeziórko	śląd osadnictwa	8	53	93 - 74	?		
193	Jeziórko	śląd osadnictwa	9	54	93 - 74	EK		
194	Stale	śląd osadnictwa	1	36	93 - 74	EK		
195	Stale	śląd osadnictwa	2	37	93 - 74	?		
196	Stale	śląd osadnictwa	3	38	93 - 74	EB	KM	
197	Wyrza	obozowisko/ osada	4	16	93 - 74	P, EB	KŁ	
198	Wyrza	śląd osadnictwa	5	17	93 - 74	N		
199	Wyrza	śląd osadnictwa/ osada	6	18	93 - 74	EB, ?	KŁ	
200	Krawce	śląd osadnictwa/ osada	1	4	93 - 75	N, EB	KPL, KT, KM	
201	Krawce	śląd osadnictwa	2	5	93 - 75	?		

202	Krawce	śląd osadnictwa	3	6	93 - 75	N	KCS	
203	Krawce	osada	4	7	93 - 75	N, EB	KPL, KT	
204	Krawce	osada	16	8	93 - 75	EB	KM, KT	
205	Krawce	śląd osadnictwa	17	9	93 - 75		KAK	
206	Sulechów Nowy	śląd osadnictwa	10	3	93 - 75	?		
207	Sulechów Nowy	śląd osadnictwa	11	4	93 - 75	N lub EB		
208	Wydrza	śląd osadnictwa	14	14	93 - 75	?		
209	Wydrza	śląd osadnictwa	15	15	93 - 75	?		
210	Wydrza	śląd osadnictwa	5	19	93 - 75	EB		
211	Wydrza	osada	6	20	93 - 75		KT	
212	Wydrza	śląd osadnictwa	7	21	93 - 75	M, EB		
213	Wydrza	osada	8	22	93 - 75		KT	
214	Wydrza	osada	9	23	93 - 75	EB		
215	Wydrza	osada	12	24	93 - 75		KPL	
216	Wydrza	śląd osadnictwa	13	25	93 - 75	?		

LEGENDA:

P - paleolit

M - mezolit

N - neolit

NW - czasy nowożytnie

EB - epoka brązu

EK - epoka kamienia

Ha - halsztat

Ch-V - kultura Chłopice - Vesele

KAK - kultura amfor kulistych

KCS - kultura ceramiki sznurowej

KJ - kultura janisławicka

KŁ - kultura łużycka

KM – kultura mierzanowicka

KPL - kultura pucharów lejkowatych

KPr – kultura przeworska

KT - kultura trzciniecka

KŚ – kultura świderska

? - epoka nieokreślona

OWR – okres wpływów rzymskich

Ś - średniowiecze

WŚ – wczesne średniowiecze

